

Muassis:
O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
XALQ TA'LIMI VAZIRLIGI

O'zbekiston Matbuot va axborot
agentligida 2013-yil 25-iyulda
0055-raqam bilan qayta
ro'yxatga olingan



2014-yil. 4-son.

1991-yildan chiqa boshlagan.

TIL VA ADABIYOT TA'LIMI

LANGUAGE AND LITERATURE TEACHING

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
XALQ TA'LIMI VAZIRLIGINING ILMIIY-METODIK
JURNALI

Bosh muharrir:

Bahodir JOVLIYEV

Tahrir hay'ati:

Baxtiyor DONIYOROV
Mamatqul JO'RAYEV
Shahnoza JO'RAYEVA
Islom ZOKIROV
Ulug'bek INOYATOV
Abduhamid MUXTOROV
(Bosh muharrir o'rinbosari)
Nizomiddin MAHMUDOV
Abdug'afur RASULOV
Sirojiddin SAYYID
Ergash UMAROV

Jamoatchilik kengashi:

Muhammadjon ALIYEV
Ergesh ABDUVALITOV
Manzura DADAXO'JAYEVA
Lutfullo JO'RAYEV
Ehson TURDIQULOV
Valijon QODIROV

Bo'lim muharrirlari:

Shahnoza JO'RAYEVA
(Til o'qitish metodikasi bo'limi)
Dono XO'JAYEVA
(Adabiyot o'qitish metodikasi bo'limi)

Sahifalovchi:

Husan SAFARALIYEV

Matn teruvchi:

Nodira MIRZAAHMEDOVA

MUNDARIJA

YILNING ENG YAXSHI FAN O'QITUVCHISI – 2014

Aziz Norqulov. Muallim mahorati 3

DOLZARB MAVZU

Rustam Ahlidinov. Barkamol shaxs 5

DARS – MUQADDAS

Nasiba Rahmonberdiyeva. Sodda gap sintaksisi 7

Sabohat Qahhorova. Nutqda qo'shimchalardan o'rinli foydalanish 9

Maqsuda Hojimatova. She'riy asarlarni o'rgatishda xalq
o'yinlaridan foydalanish usullari 11

Gulshan Qahhorova. Abdulla qahorning «Dahshat» hikoyasini
o'rganish 12

Moxin Omarova. «Bu – men tug'ilgan tuproq...» 14

Dilafro'z Hayotova. Tema: «Das ist meine familie» 17

ILG'OR PEDAGOGIK TEXNOLOGIYALAR

Dilafro'z Yo'ldosheva. Muhammad yusuf ijodini shaxsga
yo'naltirilgan ta'lim texnologiyasi asosida o'rganish 19

Shahlo Asatova. Muhammad yusufning dil daftariga sayohat 21

No'mon Rahimjonov. Muhammad Yusuf lirikasida qush timsoli 23

Muhabbat Botirova. Muhammad yusuf hikmatlari 25

Nilufar Karimova. Raqamli videoo'yinlar 26

LET'S LEARN ENGLISH

Lutfullo Jo'rayev. Keling, ingliz tilini o'rganamiz! 28

TEACHING ENGLISH

Finding and creating resources 31

ADABIY TAQVIM

Bekmurod Yo'ldoshev. Buyuk so'z san'atkor 32

MUMTOZ ASAR

Alisher Navoiy. «Muhokamat ul-lug'atayn» 35

TADQIQOTLAR

Aziza Seytniyazova. O'zbek tili mashg'ulotlarida ko'p ma'noli
so'zlarni o'rganish 37

Safiya Qalandarova. To'qimachilik sohasidagi terminlar
tizimini shakllantirish 39

Munira Xudoyorova. Navoiy qit'alari – ibrat maktabi 41

Akram Toshpo'latov. Turkum hikoyalar poetikasi 42

Nargiza Imomiddinova. Xitoy tilida bog'lovchilar tasnifi 44

HOSHIYADAN TASHQARI

Uldona Abdurahmonova. Onaning so'z haykali 47

Tahririyat manzili:

100129, Toshkent shahri, Navoiy ko'chasi, 30-uy. Telefon: (8–371) 244-04-18,

244-04-15. e-mail: til@sarkor.uz veb-sayt: www.tilvaadabiyot.uz

Jurnaldan ko'chirib bosilgan maqolalar «Til va
adabiyot ta'limi»dan olindi, deb izohlanishi shart.

Jurnaldan nashr etilgan maqolalarda mualliflarning
tahririyat nuqtai nazariga muvofiq kelmaydigan fikr-
mulohazalari bosilishi mumkin.

Tahririyatga kelgan qo'lyozmalar taqriz qilin-
maydi va muallifga qaytarilmaydi.

Bosmaxonaga 10.04.2014-yilda topshi-
rildi. Ofset usulida chop etildi. Qog'oz
bichimi 60x84¹/₈. Shartli bosma tabog'i 6,0.
«Times» garniturasida. 10, 11 kegl. «Art Paper
business» MCHJ bosmaxonasida chop etildi.

Manzil: Toshkent sh. Rahimboboyev ko'-
chasi, 50-uy, 2-kv.

Buyurtma № . Adadi 11040 nusxa.

BILIMLAR SINOVI: G'OLIBLIK SHOHSUPASIDA KIM QOLADI?



Har yili o'tkazilishi an'anaga aylangan bilimlar bellashuvida umumta'lim maktabi o'quvchilari fanlar bo'yicha egallagan bilimlarini namoyon etishmoqda. Ushbu sinovlar yoshlar orasida sog'lom raqobatni vujudga keltirib, bilim va salohiyatlarini mustahkamlashda, aniqlangan bo'shliqlarni to'ldirishda katta ahamiyat kasb etmoqda.

Joriy yilda ham mazkur tanlovning to'rt bosqichli mexanizmiga ko'ra 1-3-bosqichlari uyushqoqlik bilan o'tkazildi. Bilimlar bellashuvining maktab bosqichi(1-bosqich)da faqatgina Toshkent shahri bo'yicha 90 279 nafar, 2-bosqichida esa 8 368 nafar iqtidorli o'g'il-qiz o'z bilim va salohiyatlarini sinashdi. Tuman miqyosida 1-o'rinni egallagan 510 nafar ishtirokchi shahar bosqichiga yo'llanma olishga muvassar bo'ldi. Ulardan 101 nafari ixtisoslashgan davlat umumta'lim maktablari o'quvchilardir. Mazkur ko'rsatkich o'tgan yilga qaraganda ancha yuqoriligi bilan ahamiyatli. Bu, o'quvchilarning sinovlarga puxta tayyorgarlik ko'rganidan dalolat beradi.

Demak, bilimlar bellashuvining respublika bosqichi yanada murosasiz kechishi tayin.

Ayni kunlarda umumta'lim maktablarining 9-sinf o'quvchilari o'rtasida ham umumta'lim fanlari olimpiadasining viloyat (shahar) bosqichi bo'lib o'tmoqda. Unga umumta'lim maktablari bitiruvchi sinf hamda o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi muassasalari o'quvchilari 17 ta fan bo'yicha o'z bilimlarini sinovdan o'tkazishmoqda. Ishtirokchilarning iqtidorlari yozma ish va test sinovlari asosida baholandi.

Mazkur tanlovning Toshkent shahar bosqichining yuqori saviyada o'tkazilishi uchun tegishli mutasaddilar hamda Xalq ta'limi bosh boshqarmasining metodika markazi tomonidan barcha tashkiliy tadbirlar amalga oshirildi. Xususan, tajribali va malakali mutaxassislardan iborat hakamlar hay'ati Nizomga asosan ish olib bordi. Umumta'lim fanlari olimpiadasining dastlabki maktab bosqichida faqatgina Toshkent shahridagi umumta'lim maktablarining 36 852 nafar 9-sinf o'quvchisi ishtirok etdi. Ikkinchi bosqichda esa 9 636 nafar o'quvchining 500 nafari sovrinli o'rinlarni qo'lga kiritdi. Ular orasidan eng iqtidorlari uchinchi bosqich g'olibi bo'ldi. Sovrinli o'rin sohiblari allaqachon olimpiadaning respublika bosqichi sinovlariga tayorgarligini boshlab yuborishdi. Zero, egallangan bilimning ortig'i bo'lmaydi.

Baxtiyor YOQUBOV



МУАЛЛИМ МАҲОРАТИ билим ва тажриба тарозисида

Муаллим дарсхонасидаги машғулот самарадорлиги ва натижаси том маънода, мамлакат истиқболига қўйилган залворли бир одимдир. Шу боис юртимизда таълим-тарбия соҳасида амалга оширилаётган кенг қўламли яратувчанлик, бунёдкорлик ишларининг кафолати сифатида, энг биринчи навбатда, муаллим сабоқлари самарадорлигига эътибор қаратилиши бежиз эмас. Zero, мактаб биносию моддий-техник базасини мукамал қилиши мумкин, аммо ундаги дарс жараёни унумли ташиқил этилмаса, барча сарф-харажатлар қўлга тўқилган сув каби беиз кетиши табиий.

Агар бир соатлик дарснинг қайсидир қисмида қўлланилган ўзига хос усул, айтилган кичик бир ахборот ўқувчини ҳайрату таажжубга солса, ёш қалбнинг дарсга, илмга, кенг маънода КЕЛАЖАКка қизиқишининг ошиши ҳақиқат. Демак, муаллим сабоқларининг маъзи, мазмуни – билим, уни ўқувчи ҳайратини оширар даражага етказиш – маҳорат.

Юртимизнинг энг илғор ўқитувчиларига ўз иқтидорларини юзага чиқариш имкониятини берадиган “Йилнинг энг яхши фан ўқитувчиси – 2014” кўрик-танловининг республика босқичи ҳам бир нечта фанлардан сарҳисоб қилинди. Шохсупага қадар диёримизнинг турли худудларидан ғолиб бўлиб келган мураббийлар ўз маҳоратларини анчагина тоблашларига тўғри келди.

Айниқса, инглиз ва француз тили ўқитувчиларининг дўстона рақобати янада кизгин, интерфаол ва янги педагогик тажрибаларга бой ҳолда ўтди. Илғор педагогларнинг маҳоратлари тақдимотини кузатиб, юртимизнинг олис-яқин тоғли-даштли шаҳару қишлоқ мактабларидаги ўқув жараёнлари дунёнинг энг ривожланган мактаблари таълим самарадорлигидан қолишмаслигига ишонч ҳосил қилишингиз, шубҳасиз. Бинобарин, Президентимизнинг “Чет тилларни ўрганиш тизими янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Қароридан сўнг улар зиммасидаги масъулият янада ортган.

Халқ таълими вазирлиги тасарруфидаги хорижий тилларга ихтисослаштирилган давлат умумтаълим мактабида ўтказилган кўрик-танловда дастлаб ўқитувчилар ўзлари дарс берадиган мактаб ва синфда тайёрлаб келган видеодарсларини ҳакамлар ҳайъати эътиборига ҳавола қилдилар (эътибор қилинг, бу тур кўрик-танловга киритилган жорий йилдаги янгиликлардан бири). 2-тур мавзуси эса иштирокчиларга номаълум эди, бироқ бу шарт улардаги бор билим, маҳорат ва тажрибани назарий жиҳатдан тўлиқ намоён қилиш имкониятини берди. Бунда ўқитувчилар учун 2 соат мобайнида компьютерда намунавий дарс ишланмасининг лойиҳаси ёзиб берилиши шарти қўйилиб, машғулотнинг мақсади ва мавзуга ёндашув методикасини илмий-назарий яратиш лозим бўлди.

– Бу йилги танлов шартларига янгиликлардан бири сифатида 3-тур киритилди. Унга кўра иштирокчилар “Таълим сифатини оширишда амалга оширилган бўлган ишларим” мавзусида тақдимот қилиб бердилар. Жараёнда биринчи тажрибалари, ташаббуслари ва режалари билан танишдилар, – дейди

Республика Таълим марказининг бўлим бошлиғи Ўғилой Юсупова.

Таъкидлаш керакки, кўрик-танловнинг адолатли, ҳаққоний ва низом талабларига асосан ўтишини таъминлаш мақсадида зарур чора-тадбирлар кўрилган. Барча хоналар керакли жиҳозлар билан таъминланиб, ҳакамлар ҳайъати таркибини шакллантиришга алоҳида эътибор қаратилган. Улар сафига кўрик-танловнинг ўтган йиллардаги ғолиблари, олий ўқув юртининг малакали мутахассислари жалб этилди. Кўрик-танлов жараёнларини таҳлилдан ўтказган мутахассисларнинг эътирофича, бу йилги иштирокчиларнинг АКТдан фойдаланишдаги маҳорати анчагина ошган. Слайдда тақдимот ўтказишни ҳам, компьютерда дарс ишланмаси ёзишни ҳам бемалол амалга оширяптилар. Бу юртимиз ўқитувчиларининг илмий-педагогик салоҳияти ҳамда маҳорати ўсиб бораётганини англатиши билан аҳамиятлидир.

Кўрик-танловнинг биринчи куни 40 ва ундан юқори балли тўплаган иштирокчилар иккинчи босқичга ўтди. Бу шартга кўра улар нотаниш жой ва синфда 1 соатлик дарс ўтиб беришди. Дарс якунланганидан сўнг ўзлаштириш даражасини аниқлаш, ўқитувчига холис баҳо бериш мақсадида ўқувчилардан мавзу юзасидан тест олинди. Ана шундай чиғириклардан муваффақият билан ўтган ўқитувчи “Йилнинг энг яхши фан ўқитувчиси – 2014” кўрик-танловининг республика босқичи ғолибига айланди. Унинг кимлиги эса ҳамма учун қизиқ, чунки мазкур танловнинг республика босқичида иштирок этаётган ҳар бир иштирокчи аслида ҳам ғолиб бўлишга муносиб!

Нихоят, ғалвир сувдан кўтарилганда инглиз тили фанидан 1-ўрин Наманган шаҳридаги 6-ихтисослаштирилган давлат умумтаълим мактаби ўқитувчиси Гулшан Махмудовага, француз тили фанидан эса Чилонзор туманидаги 162-умумий ўрта таълим мактаби ўқитувчиси Ширин Ниязметовага насиб этгани маълум бўлди. Кувонарлиси, уларнинг тўплаган баллари ўтган йилги натижадан юқори. Инглиз тилидан “Йилнинг энг яхши фан ўқитувчиси – 2013” кўрик-танловининг 1-ўрин совриндори 85 балл тўплаган бўлса, жорий йилги ғолиб 88 балл жамғарган. Француз тилидан ўтган йилги ғолиб 84 балл, бу йилги кўрик-танловнинг 1-ўрин соҳибаси эса 93 балл тўплашга муваффақ бўлди.

Инглиз тили фанидан 2-ўринни Чилонзор туманидаги 178-ихтисослаштирилган давлат умумтаълим мактаби ўқитувчиси Римма Атабаева эгаллаган бўлса, 3-ўрин Жиззах шаҳридаги “Умид” ихтисослаштирилган давлат умумтаълим



мактаб-интернати ўқитувчиси Анастасия Кочуровага насиб этди.

Худди шундай, француз тили фани бўйича ўтган маҳорат кўригида ўзининг илғор педагогик тажриба ва билимларини намоёниш этган Қашқадарё вилоятининг Деҳқонобод туманидаги 50-умумий ўрта таълим мактаби ўқитувчиси Дилфуза Эшпўлатова 2-ўринга сазовор бўлган бўлса, Хоразм вилоятининг Боғот туманидаги 20-умумий ўрта таълим мактаби ўқитувчиси Улуғбек Аллаберганов 3-ўринни қўлга киритди.

“Йилнинг энг яхши фан ўқитувчиси – 2014” кўрик-



танловининг немис тили фани бўйича бўлиб ўтган бахслар ҳам чет тилларни ўқитиш тизимини янада такомиллаштириш юзасидан амалга оширилаётган комплекс чора-тадбирлар самарадорлигини яна бир бор намоён этди, дейиш мумкин. Унда Тошкент шаҳрининг Миробод туманидаги 60-умумий ўрта таълим мактаби ўқитувчиси Ева Мирзоева умумий 85,6 балл билан 1-ўринни, Қорақалпоғистон Республикаси Нукус шаҳридаги 6-умумий ўрта таълим мактаби ўқитувчиси Баходир Жақсимов 2-ўринни ва Шовот туманидаги 7-умумий ўрта таълим мактаби ўқитувчиси Кутлибика Орунбаева 3-ўринни эгаллашга муваффақ бўлди.

Филология фанларига ихтисослаштирилган давлат умумтаълим мактабида она тили ва адабиёт, бошланғич таълим ҳамда биология йўналишлари бўйича 42 нафар педагог беллашди.

Табииyki, бешиқданок қалбимизга сингган она тили ва адабиёт фани бўйича кечган бахслар ўзининг мурасасизлиги билан эътиборни тортди. Зеро, она тилимизнинг бой имконият ва қўламини намоён этиш ҳар бир ўқитувчи учун ўзига хос фахр ҳамдир. Кўрик-танловда Қўқон шаҳридаги 40-ихтисослаштирилган давлат умумтаълим мактаби ўқитувчиси Муборак Қўшақова 1-ўринни қўлга киритди. Педагогнинг 4-турда нотаниш синфда нотаниш мавзу бўйича замонавий педагогик технология ва методларни қўллаган ҳолда ўтган дарси энг юқори балл билан баҳоланди. Шунингдек, бу иштирокчида ўқитувчига хос муомала маданияти, ўқувчиларнинг ёш, психологик хусусиятларини ҳисобга олиши, қўллаган технология ва методларининг янгилиги бошқа қатнашчиларга нисбатан юқорилиги билан фарқланди.

– Алоҳида эътироф этиш жоиз, мазкур танловда ёш педагогларнинг иштироки йилдан-йилга ортиб бормоқда, – дейди ҳакамлар ҳайъати аъзоси Машрабхон Умарова. – Жорий йилда ҳам ёш ўқитувчилар сони кўпайиб, улар ғолиблар сафидан ўрин олди. Шунингдек, танлов шартларига ўзгаришлар киритилиб, “Таълим сифатини оширишда амалга ошироқчи бўлган ишларим” тақдироти педагоглар учун янгилик бўлди. Бунга кўра белгиланган 7 дақиқали регламентдан унумли фойдаланган иштирокчилар педагогик маҳоратини намоёниш этиб, 15 балл билан баҳоланади. Шунингдек, қатнашчиларнинг ўтган йилларга нисбатан бу йил дарсларни замонавий технологиялар, АКТдан фойдаланиб ташкил этиши юқори балл билан баҳоланди.

– Нотаниш синфда ўтган бир соатлик дарсимда ўқувчиларнинг қизиқишини орттириш учун мультимедиа воситаларини қўлладим, – дейди Муборак Қўшақова. – Бунда ўзбек халқ мультфильм қаҳрамонларига овоз бериб, улардан ўғил-қизларни рағбатлантиришда фойдаландим. “Баракалла”, “Яшанг”, “Офарин”, “Тасанно” сўзлари ўқувчилар руҳиятини кўтариб, уларнинг дарсада фаол иштирокини таъминлади. Шунингдек, масалларнинг мультимедиа ёрдамида намоёниш этилиши, анимациялаштирилган лавҳалар, “Жавобим ўзим билан”, “Бу мен” дидактик ўйинлари, кўргазмалар восита ва карточка-

лардан унумли фойдаланганим юқори балл билан баҳоланди. Ушбу танловда ғолиб деб топилишим зиммамдаги масъулиятни янада оширди.

Дарҳақиқат, билим ва тажриба муаллим маҳоратини белгиловчи энг муҳим омил. У баҳс-мунозара ва мусохабаларда намоён бўлади, бойийди ва энг саралари оммалашинга муносиб топилди. Шу маънода, Мирзо Улуғбек туманидаги 112-умумий ўрта таълим мактабида она тили ва адабиёт фани бўйича ўтган бахсларда ҳам кўпгина янги

илғор тажрибалар ва ташаббускор муаллимлар кашф этилди. Унда ўзига хос изланишлари билан иштирок этган Бухоро вилоятининг Жондор туманидаги 2-ихтисослаштирилган давлат умумтаълим мактаб-интернати ўқитувчиси Мухаррам Камолова 2-ўринни, Тошкент шаҳри Учтепа туманидаги 116-умумий ўрта таълим мактаби ўқитувчиси Доно Бекчанова 3-ўринни эгаллаб, илғор тажрибаларини оммалаштиришга ҳам эришди, десак муболаға бўлмайд.

– Кўрик-танловда иштирок этган деярли барча ҳамкасбларимнинг электрон дарс ишланмасидан фойдаланилган замонавий педагогик технологиялари ўзига хослиги билан ҳар бирида ўрганишга, оммалаштиришга арзигulik тажриба бор, – дейди ўзбек тили фани бўйича “Йилнинг энг яхши фан ўқитувчиси – 2014” кўрик-танлови ғолиби Қувасой шаҳридаги 1-ихтисослаштирилган давлат умумтаълим мактаби ўқитувчиси Гулноза Рўзиева. – Юртимизда таълим сифатини ошириш, педагог кадрлар меҳнатини муносиб рағбатлантириш ва уларга замонавий шарт-шароитларни яратиш борасидаги кенг қўламли ислохотлар самараси ўлароқ бугун республикамизнинг барча мактабларида дунё мамлакатлари ўқитувчилари ҳавас қиладиган шарт-шароитлар яратилди. Энди ўқитувчиларимиз бу имкониятдан самарали фойдаланиб, ёш авлодни баркамол вояга етказишга сарфлаши жоиз. Бунинг самараси эса танловда иштирок этаётган ҳамкасбларимиз маҳоратида кўринаётгани қувонarliдир.

Бу йилги танлов иштирокчиларида техник воситалардан фойдаланиш коэффициентининг кўтарилгани, Power Point ва Word дастурларида ишлаш қобилиятининг ошгани, адабий тил меъёрларига амал қилиш, фанга оид меъёрий ҳужжатлардан унумли фойдаланиш яққол сезилди. Шу боис ўзбек тили фани бўйича ғолибларни саралаш ҳам ҳакамлар ҳайъати учун осон кечмади. Сўнгги натижаларга кўра Андижон шаҳридаги 31-умумий ўрта таълим мактаби ўқитувчиси Нарғизахон Ҳамидова 2-ўринни эгаллаган бўлса, Олмалик шаҳридаги 5-умумий ўрта таълим мактабининг ўзбек тили фани ўқитувчиси Гавҳар Раҳматуллаева 3-ўринни қўлга киритди.

Жараёнда иштирок этар эканмиз, педогогларнинг шижоат, қатъият, тажриба, ўрганиш ва ўргата олиш ҳамда ёш авлодни тўғри йўналтириш каби жиҳатларига гувоҳ бўлдик. Шунингдек, жорий йилда ўтган “Йилнинг энг яхши фан ўқитувчиси – 2014” кўрик-танловида бошланғич таълим, география, биология, давлат ва ҳуқуқ асослари, иктисодий билим асослари, тасвирий санъат ва чизмачилик, мусиқа, меҳнат таълими ҳамда жисмоний тарбия фанлари бўйича ҳам энг сара педагоглар аниқланди.

Муаллим маҳорати, меҳнатининг ўлчови, таъбир жоиз бўлса, посангиси ўқувчи билими орқали қўйилади. Билим ва тажриба эса ана шу мезонда ҳал қилувчи аҳамиятга эга. Зеро, мактаб остонасига илм истаб келган ҳар кўнгил доно ва оқил муаллим сабоқларига мухтож.

Азиз НОРҚУЛОВ

Рустам АҲЛИДИНОВ,

педагогика фанлари доктори, профессор

БАРКАМОЛ ШАХС:

у ўз фикрини эркин ифодалай олади

Ўзбекистонда қисқа муддат ичида муваффақиятли жорий этилаётган Кадрлар тайёрлаш миллий дастурининг асосий вазифаси комил инсонни, баркамол ШАХСни шакллантиришдан иборатдир. Комил инсон деганда, мустакил, танқидий фикрлаш асосида мавжуд муаммоларни еча оладиган, бозор иқтисодиёти шароитида яшашга ҳамда жадал ривожланаётган жамиятда фаолият юритишга тайёр, турли жабҳаларда ўзининг билим, кўникма, малакаларини мустакил такомиллаштириш, зарур бўлганда қўшимча билимлар ва касбларни эгаллаш, бутун умри давомида таълим олиш қобилиятига эга бўлган ШАХСни тушунамиз.

Албатта, бундай қобилиятларга ўз она тили ва хорижий тилларни чуқур билмасдан туриб эришиб бўлмайди. Шу боис бугунги кунда мамлакатимизда мазкур йўналишда салмоқли ишлар амалга оширилмоқда. Айниқса, Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислом Каримовнинг «Чет тилларни ўрганиш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги Қарори қабул қилингандан кейин бу ишлар янги ва юқори босқичга кўтарилди.

Мамлакатимизда ўқувчи-ёшлар ўртасида чет тилларни ўрганишга бўлган катта интилиш уларнинг маданияти йилдан-йилга юксалиб бораётганидан далолатдир. Мутахассисларнинг фикрича, болаларга ёшлигидан бошлаб хорижий тилларни ўргатиш бутун умри давомида улар фаолиятининг доимо пешқадам бўлишини таъминлайди.

Хўш, чет тилларини ўргатишда асосий эътиборни нималарга қаратиш лозим? Хорижий тилларни биринчи синфдан ўқитишда қандай методлардан фойдаланган маъқул, қандай методикалар, педагогик технологиялар асос қилиб олиниши мумкин? Ҳозирги кунда мутахассислар ушбу саволларга жавоб беришга ҳаракат қилишмоқда.

Маълумки, эндигина мактаб остонасига қадам қўйган олти-етти ёшли фарзандларимизда чуқур ўзгаришлар пайдо бўла бошлайди



ҳамда улар тилга нисбатан атрофимиздаги оламнинг зарур бир қисми сифатида муносабатда бўлишади.

Табиийки, тилга муносабат уларни ўраб олган борлиқдаги ҳодисаларни тушуниб етиш, атрофдагиларнинг нутқини кузатиш ўзларининг эгаллаган кўникмалари асосида юзага келади. Бу ёшда боланинг кўнгли айтилган сўзни қабул қилишга жуда ҳам сезувчан бўлади,

унинг мазмун-моҳиятини ўзи учун очишга интилади. Бошланғич синф ўқувчисининг тил билиш воситаси жуда ҳам эгилувчан бўлиб, уни турли машқлар, методикалар орқали шакллантириш мумкин.

Буни қуйидаги мисоллар орқали кўрсатиш мумкин. Биринчи синфда инглиз тили дарси. Болалар ерда доира қуриб ўтиришибди.

Уларнинг ҳар бири қайсидир ҳайвон қиёфасини акс эттирмоқда: қабутарни, тулкини, айикни, қуённи ва ҳ.к. Ўқитувчи тарелкани айлана шаклида ҳаракатга келтирар экан, бирор бир ҳайвоннинг номини баланд овоз

билан айтади. Ўқувчи қайси ҳайвон қиёфадалигини тезгина англаб, тарелка қуламасдан, уни ушлаб олиши даркор. Ёки бошқа мисол. Болаларни қайсидир ҳаракатни бажариш учун навбати билан инглиз тилида чақирилади. Бу ҳаракатлар турлича бўлиши мумкин. Масалан, стул атрофида айланиш, бир оёқда сакраш, ўнг қўлдаги кўрсаткич бармоғини чап қулоққа тегизиш ва ҳ.к. Бошида ўқитувчи имо-ишоралари билан ёрдам беради. Кейин эса ўқувчилар шу даражада жараёнга киришиб кетишадики, ўқитувчи ўзининг имо-ишораларига мос бўлмаган сўзларни айтган тақдирда ҳам улар тўғри англашади. Масалан, ўқитувчи деразани кўрсатган ҳолда, ўқувчи айтади: «Эшикка боринг». Ундан кейин эса, маълум мавзуда суҳбат ташкил

қилиниши мумкин ва ҳ.к.

Агар ўқувчи тилга қизиқиш уйғота олмаса, ўқувчи зерика бошлайди. Натижада

боланинг нутқи кашшоқлашади. Ўзининг тили ва унинг ўзига хосликларига қизиқиши бўлмаган ёшлар нафақат ўз фикрларини эркин ифода қила олишмайди, балки ўзларини шахс сифатида ҳам намоён

Мамлакатимизда ўқувчи-ёшлар ўртасида чет тилларни ўрганишга бўлган катта интилиш уларнинг маданияти йилдан-йилга юксалиб бораётганидан далолатдир.

Ўзининг тили ва унинг ўзига хосликларига қизиқиши бўлмаган ёшлар нафақат ўз фикрларини эркин ифода қила олишмайди, балки ўзларини шахс сифатида ҳам намоён қилашмайди.

килолмайдилар. Агар болада кичкиналигидан тилга бўлган кизиқиш уйғотилса, бу унинг шахс сифатида ҳам шаклланиш ечими бўлиб хизмат қилади, ўзининг кучига бўлган ишончини оширади.

Маълумки, ҳар қандай таълим мазмунининг асосини тирик сўз ташкил этади: суҳбат, диспут, ёддан ўқиш ва ҳ.к. Бунда бир нарсани ёддан чиқармаслик керак. Ўқитувчи ўқувчиларни инглиз тилида олқишлайди, инглиз тилида улар билан хайрлашади, дарс жараёнида инглиз тилида уларни «тушунади».

Мутахассислар бошланғич синфларда машғулотларни таржима орқали ташкил этишни тавсия этишмайди. Тажрибали ўқитувчилар буни куйидагича амалга оширишни афзал кўришади: ўқувчилар ҳикояни аввал она тилида эшитишади, сўнгра унинг мазмунини инглиз тилида оғзаки ёки ёзма тарзда баён этишади. Аммо буни сўзма-сўз, кетма-кет айнан ўзидай такрорлаш, қайтариш керак эмас. Ёки аксинча: ҳикояни инглиз тилида тузиб, ўқувчи томонидан у қандай тушунилганлигини аниқлаш учун хулосасини она тилида ифодалаш мақсадга мувофиқдир. Грамматик изоҳларни ҳам она тилида бериш тавсия этилади.

Юқори синфларда соф таржима билан шуғулланиш яхши самара

беради. Бу она тилини англаш, ҳис қилиш туйғусини чуқурлаштиради.

Дарс жараёнида турли халқ мақолларидан фойдаланиш мазкур тилнинг жозибадорлигини ўқувчиларга намойиш қилиш имкониятини яратди. Ўзбек ва инглиз тиллари икки бошқа-бошқа олам эканлигидан келиб чиқадиган бўлсак, уларни икки қалб манзараси билан қиёслаш мумкин. Бундай оламни чуқур ҳис қилмоқ эса тафаккур соҳиби бўлиш демакдир.

Умуман олганда, чет тилларини ўрганиш она тили ҳисобидан бўлмаслиги лозим. Аксинча, биз асосий эътиборни давлат тилини ўқитишни такомиллаштиришга, ривожлантиришга қаратишимиз мақсадга мувофиқ бўлади. Сир эмаски, ҳозирги даврда ўзбек тилига ҳам айрим хорижий тиллар таъсирида маданиятимиз, менталитетимизга хос бўлмаган сўзлар кириб келмоқда. Бу эса, ўз навбатида, ёшларнинг давлат ва хорижий тилларни ўрганишга бўлган кизиқишига салбий таъсир қилмоқда.

Мақола якунида ҳамкасбларнинг эътиборини мавзу билан боғлиқ яна

бир ўта муҳим жиҳатга қаратишни лозим, деб биламиз. Бошланғич синф

ўқувчисининг дунёқарашини шакллантиришда ўқитувчининг ўрни бекиёс. Бола ёшлигидан унинг ёнида доимо юрган инсонларнинг

Ўзбек ва инглиз тиллари икки бошқа-бошқа олам эканлигидан келиб чиқадиган бўлсак, уларни икки қалб манзараси билан қиёслаш мумкин. Бундай оламни чуқур ҳис қилмоқ эса тафаккур соҳиби бўлиш демакдир.

ҳаёт тарзига, фикрлашига, юриштиришига тақлид қилади, унга ўхшагиси келади. Айнан мактаб ёшида у ўзида ички таянч нуктага эга бўлишни хоҳлайди. Шунинг билан бирга, унда ўқитувчи ишонч ҳисси ҳам кучаяди. У ўқитувчининг айтганини қилишга одатланади. Бошқача қилиб айтганда, ўқувчи «авторитет»га эҳтиёж сезади. Аммо, авторитетни, ҳақиқий авторитетни қаттиқўллик ёки куч билан эгаллаб бўлмайди. Фақат болажон инсонларгина, ўқитувчиларгина хурматга лойиқ бўлишини ҳаётнинг ўзи кўп маротаба исботлаган. Агар боланинг эҳтиёжлари, шу жумладан, тилларни ўрганишга бўлган эҳтиёжлари ҳаёти давомида қондирилса, у комил **ШАХС** сифатида шаклланади ҳамда ҳаётда ўзининг муносиб ўрнини топади.

Фойдаланилган адабиётлар

1. И.Каримов. Юксак маънавият — енгилмас куч. Т.: Маънавият, 2008.
2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Чет тилларни ўрганиш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги 2012 йил 12 декабрдаги ПҚ-1875-сон қарори.
3. Умумий ўрта таълимнинг давлат таълим стандарти ва ўқув дастури. 5-маҳсус сон. Т., 2013. www.ziyouz.net.

ЖЎШҚИН ИЖОД ҲАЁТИ МАЗМУНИ ЭДИ



Таълим-тарбия – инсоният цивилизацияси ўзаги. Бусиз инсон камолоти, жамият, давлат тараққиётини тасаввур қилиб бўлмайди. Шу маънода, XX аср аввалида улуг маърифатпарвар бобомиз Абдулла Авлоний таъкидлаганидек, “Тарбия биз учун ё ҳаёт – ё мамот, ё нажот – ё ҳалокат, ё саодат – ё фалокат масаласидир”. Агар таъбир жоиз бўлса, мазкур ҳикмат барча даврларга ва бутун дунё халқлари учун ҳам тааллуққидир. Зеро, фарзандлари истиқболга қайғурган ота-она, эл-улус, мамлакат борки, ёш авлод таълим-тарбияси, жисмоний, маънавий-интеллектуал баркамоллигига муҳим эътибор қаратиши табиий.

Ҳали талабалик йилларидаёқ улуг мутафаккир боболар ўғитини қалбига жо айлаган бўлажак педагог Рустам Аҳлидинов кейинчалик бутун меҳнат фаолияти, керак бўлса, умрини халқимиз фарзандларини Юртбошимиз таъкидлаганларидек, ҳеч кимдан кам бўлмай вояга етиши йўлига сарфлади. 1977 йилда Самарқанд давлат университетини имтиёзли диплом билан тамомлаб, Халқ таълими вазирлиги мутахассис-ходимидан вазирнинг биринчи ўринбосаригача бўлган босқичларни сабот билан босиб ўтди.

Умрининг мазмунини ёшларга таълим-тарбия бериш, уларни баркамол вояга етказиш орқали мустақил Ўзбекистоннинг жаҳон ҳамжамиятидан муносиб ўрин эгаллаши, тараққиётига муносиб ҳисса қўшишида, деб билган педагог-олим таълимни бошқаришга оид монография, қўлланмалар, мажмуалар ва юздан зиёд илмий мақолалар ёзишга улгурди. Келажакка ташна устоз ҳаётининг сўнги кунларида ҳам жўшқин ижод билан машғул бўлди. Педагогика фанлари доктори, профессор Рустам Аҳлидиновнинг “Таълим бошқарувидан сабоқлар” номли таълим бошқаруви синоатлари ечимларига доир назария ва амалиёт уйғунлигидаги ўн жуфт соат дарси ҳам ана шу мислсиз қувват самарасидир. Устознинг эътиборингизга ҳавола этилган “Баркамол шахс: у ўз фикрини эркин ифодалай олади” мақоласи ҳам сўнги ижод намуналаридан бири эди.

ТАҲРИРИЯТ

Nasiba RAHMONBERDIYEVA,
Jizzax shahridagi 4-umumta'lim maktabining
ona tili va adabiyot fani o'qituvchisi

SODDA GAP SINTAKSISI

Mavzu: Uyushiq bo'lakli gaplarda umumlashtiruvchi so'z

(8-sinf, IV chorak)

Darsning maqsadi:

– o'quvchilarga uyushiq bo'lakli gaplarda umumlashtiruvchi so'zlar va ularda tinish belgilarining ishlatilishi haqida ma'lumot berish;

– o'quvchilarni insoniy fazilatlarini ulug'lash ruhida tarbiyalash;

– o'quvchilarda mustaqil, ijodiy fikrlash va til hodisalarini qiyoslash asosida nazariy xulosalar chiqarish ko'nikmasini, og'zaki va yozma nutq malakasini rivojlantirish.

Darsning usuli: savol-javob, jamoa bo'lib ishlash.

Darsning jihozi: darslik, tarqatma materiallar, kompyuter videoprojektori, DVD disklar, rag'bat kartochkalari.

Darsning borishi:

Dars rangli doirachalar orqali sinf o'quvchilarini 3 guruhga bo'lishdan boshlanadi. So'ng avvalgi darsda o'tilgan "Uyushiq to'ldiruvchi, uyushiq aniqlovchi" mavzusi bo'yicha quyidagi savollar beriladi va o'quvchilarning mavzuga tayyorligi aniqlanadi.

1. Uyushiq bo'lakli gaplar deganda nimani tushunasiz?

2. Gapning qaysi bo'laklari uyushib keladi?

3. Ular orasiga qanday tinish belgi qo'yiladi?

4. Uyushiq to'ldiruvchiga tavsif bering. Ularning yozilishi va talaffuzi haqida so'zlang.

5. Qanday aniqlovchilar uyushiq aniqlovchilar deyiladi?

O'quvchilarning bergan javoblari o'qituvchi tomonidan to'ldirib boriladi va to'g'ri javob bergan guruh rag'bat kartochkasiga ega bo'ladi.

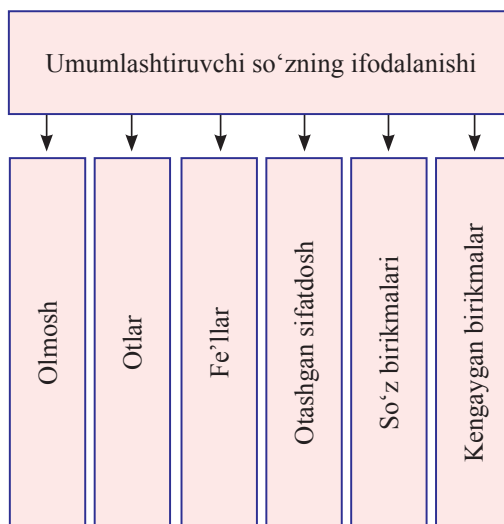
Uy vazifasi – 240-mashq tekshirilib, xatolari tahlil qilinadi.

Yangi mavzu bayoni:

O'qituvchi yangi mavzuni slaydlar namoyishi orqali tushuntiradi.

BILIB OLING

Uyushiq bo'laklar gapda umumlashtiruvchi so'zga ega bo'lishi mumkin. Umumlashtiruvchi so'z uyuchuvchi bo'laklar ma'nosini umumlashtiradi, shuning uchun bu qism umumlashtiruvchi ma'noli so'zlar (olmoshlar, otlar, fe'llar (otlashgan sifatdosh) v.h.), so'z birikmalari kengaygan birikmalar bilan ifodalanishi mumkin. Uyushuvchi bo'laklar umumlashtiruvchi so'zning ma'nosini izohlab, aniqlab keladi.



Darslik bilan ishlash:

Darslikdagi 241-mashq og'zaki bajariladi. Sinfdagi bir o'quvchi gaplarni ifodali o'qiydi, qolgan o'quvchilar umumlashtiruvchi so'zlar ishtirok etgan gaplarni topib, tahlil qilishadi.

1. Yig'ilishda hech kim: na Sa'dulla, na Akbarali bu haqda gapirmadilar.
2. Na qor, na yomg'ir, na to'fon va na bo'ron – hech narsa dovyuraklarni qo'rqitmad.
3. Hammasi: quyosh ham, oy ham, daryo-yu dengiz ham, tog'-u cho'llar ham yigitga yordam beribdi. (Ertakdan)
4. Yaxshi xislati bor: oppoq soqoli bilan farzandlarini ham, nevaralarini ham, qo'shni o'g'il-qizlarni ham, ko'cha-ko'yidagi begona bolalarni ham, xullas, barchani sizlab gapiradi. (O.M.)
5. Bittangiz: yo Shahobiddin yoki siz so'zga chiqasiz. (Y.Sh.)
6. Hasharda hamma ishladi: yoshlar ariq tozaladi, qizlar maydonni supurdi, kattalar mashinaga yukni ortdi.

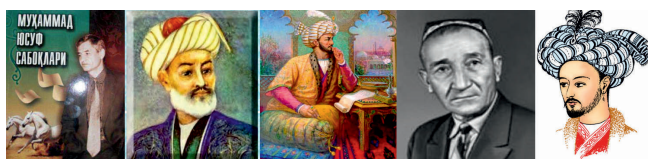
Umumlashtiruvchi so'z bilan uyushiq bo'laklar o'rtasida tinish belgilarining ishlatilishi ham misollar orqali tushuntiriladi.

Umumlashtiruvchi soʻz uyushiq boʻlaklardan oldin kelsa, umumlashtiruvchi soʻz bilan uyushiq boʻlaklar oʻrtasiga ikki nuqta (:) qoʻyiladi.
Masalan, Bogʻimizda mevalardan: olma, oʻrik, shaftolilar bor.



Umumlashtiruvchi soʻz uyushiq boʻlakdan keyin kelsa, uyushiq boʻlak va umumlashtiruvchi soʻz oʻrtasiga tire (–) qoʻyiladi.

Masalan, Kutubxonamizda Abdulla Oripov, Erkin Vohidov, Usmon Azimov – barcha taniqli shoirlarning asarlari bor.



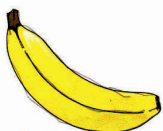
242-mashqda berilgan gaplarni oʻquvchilar kerakli tinish belgilarini qoʻyib daftarlariga koʻchirishadi. Oʻquvchilarning daftari oʻqituvchi tomonidan nazorat qilinadi, past oʻzlashtiruvchi oʻquvchilarga alohida eʼtibor beriladi.

243-mashq ogʻzaki bajariladi. Bunda guruhlar *barcha*, *hamma* soʻzlarini umumlashtiruvchi soʻz vazifasida keltirib, insoniy fazilatlaridan *diyosat*, *qanoat*, *shijoat*, *vijdon*, *Vatanni suymak* kabi soʻz va birikmalar ishtirokida gaplar tuzishi va ushbu soʻzlarga izoh berishi kerak boʻladi. Yaxshi xulqlarga ega boʻlish insonni komil inson qilib voyaga yetkazishi, yomon xulqlar esa insonni tubanlik qaʼriga tashlashi haqida oʻquvchilarga gapirib oʻtiladi. Gʻolib boʻlgan guruh ragʻbat kartochkasiga ega boʻladi.

Mustahkamlash:

Ushbu bosqichda guruhlariga quyidagi rasmlar beriladi. Ular rasmlar asosida mavzuga doir gaplar tuzishi kerak boʻladi:

1-guruh uchun



banana
[bəˈnɑ:nə]
banan



apple
[ˈæpl]
olma



orange
[ˈɒrɪndʒ]
apelsin



peach
[pi:tʃ]
shaftoli

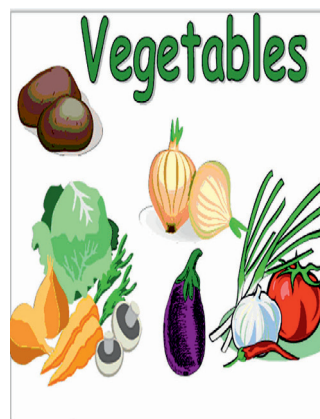


grape
[greɪp]
uzum



pear
[peə]
nok

2-guruh uchun



fruit and vegetable market



3-guruh uchun



pajamas
[pəˈdʒɑ:məz]
pijama



shirt
[ʃɜ:t]
erkaklar
koʻylagi



mittens
[mɪtnz]
qoʻlqop



socks
[sɒks]
paypoq



scarf
[ska:f]
sharf



T-shirt
[ˈti:ʃɜ:t]
futbolka

Rasmlar asosida gaplar tuzilganda soʻzlarning inglizcha nomi ham aytib oʻtiladi. Shu tariqa fanlar oʻrtasidagi integratsiya taʼminlanadi.

Keyin oʻquvchilar darslikdagi quyidagi savollarga javob berishadi:

SAVOLLAR

1. Uyushiq boʻlakli gaplardagi qanday boʻlak umumlashtiruvchi soʻz deyiladi?
2. Umumlashtiruvchi soʻz oʻrnida qanday birliklar keladi? Misollar keltiring.
3. Umumlashtiruvchi soʻz uyushiq boʻlaklardan oldin va keyin kelganda qaysi tinish belgilari bilan ajratiladi?

Dars soʻnggida gʻolib guruh aniqlanadi va faol ishtirok etgan oʻquvchilar baholanadi.

Oʻqituvchi tomonidan yakuniy fikr aytiladi: “Bilmaslik ayb emas, oʻqimaslik ayb”.

Uyga vazifa: 244-mashq.

Sabohat QAHHOROVA,

O'zbekiston Milliy universiteti qoshidagi
S.H. Sirojiddinov nomli akademik litseyi
ona tili va adabiyot fani o'qituvchisi

NUTQDA QO'SHIMCHALARDAN O'RINLI FOYDALANISH

Mavzu: Qo'shimchalarda ma'nodoshlik va zid ma'nolilik.

Darsning maqsadi:

– o'quvchilar ongida qo'shimchalarda ma'nodoshlik hamda zid ma'nolilik yuzasidan bilim va malakalar hosil qilish;

– o'quvchilarni Vatanga muhabbat ruhida tarbiyalash;

– o'quvchilarda nutq madaniyati ko'nikmalarini rivojlantirish.

Darsning jihozi: «Power point» dasturi asosida tayyorlangan slaydlar, ko'rgazmali qurollar, tarqatma materiallar, testlar.

Darsning borishi:

Dastavval o'quvchilar to'rt guruhga bo'linadi: «Bilimdonlar», «Bilimlilar», «Topqirlar», «Topag'onlar». Har bir guruh o'z nomini morfemik tahlil qilib beradi. So'ngra o'quvchilar kompyuterda yozib olingan qo'shimchalar haqidagi ertakni tinglashadi.

«Qo'shimchavoylar» ertagi

Bor ekanda yo'q ekan, ikkita aka-uka qo'shimchavoylar yashagan ekan. Ularning ismlari o'ziga xos ekan: birinchisining ismi Yasovchibek, ikkinchisining ismi Shakl hosil qiluvchibek ekan. Kunlardan bir kuni ulardan bittasi shunday debdi: «Nega bizni odamlar Qo'shimchavoylar deb atashadi, asos va so'zdan farqimiz nimada, nega ular bizni hadeb kamsitishaveradi?» Ular shunday deb xafa bo'lib o'tirishganda Asosvov, So'z kelib qolibdi. Ulardan biri gap boshlabdi: «Biz so'zning asosiy qismlarimiz, sizlar esa qo'shimchalar», – deb maqtanibdi. Shunda bechora qo'shimchalar o'ksinishibdi va hatto yig'lab ham yuborishibdi. Shu payt asta-sekin davruga Gap xola kelib qolibdi. Aka-ukalar unga bo'lgan voqeani aytib berishibdi. Asos, So'zlar qo'shimchalarni ajratib, yolg'izlatib qo'yishibdi. Shunda Gap xola ularning oldiga borib, avval Asosdan, so'ngra So'zdan:

– Qani, Asosvov, bergan topshirig'imni bajardingmi, menga boshqa yangi ma'noli so'z yasab ber-chi?

– Qani, So'zvov, sen juda o'zingga ishongansan, mag'rursan, biror bir chiroyli maqol keltir-chi? – debdi.

Shunda Asosvov bilan So'zvov darrov qo'shimchalarni izlabdi, hatto Gap xola ham ularni axtarib hech qayerdan topolmabdi. Asosvov bilan So'zvov har qancha urinmasin, gaplar, so'zlar ma'nosiz chiqaveribdi. Shunda Asosvov, So'zvov Gap xolaga yalinib, uzr so'rashibdi. Gap xola esa ularni kechiribdi. So'ng Asosvov, So'zvov, Qo'shimchalar bilan birgalikda bemalol gaplar tuzibdi, she'rlar to'qibdi.

Har narsaning o'z xislati bor,

Har bir so'zning o'z fazilati.

Ammo So'z hamda Asosdan

Qolishmas Qo'shimcha xizmati.

So'ng to'rtala guruhga quyidagi muammoli savollar beriladi:

1. Nima uchun aynan ertakda asosiy qahramon sifatida ikkita aka-uka ishtirok etishgan?

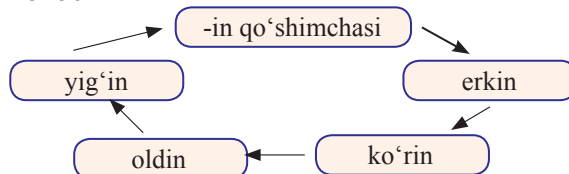
2. Asosvov va So'zvov nega qo'shimchalarga ehtiyoj sezishibdi?

3. Ertakdagi oliy hakam – Gap xola haqida nimalar deya olasiz?

4. Ertak so'nggida keltirilgan she'ri izohlang.

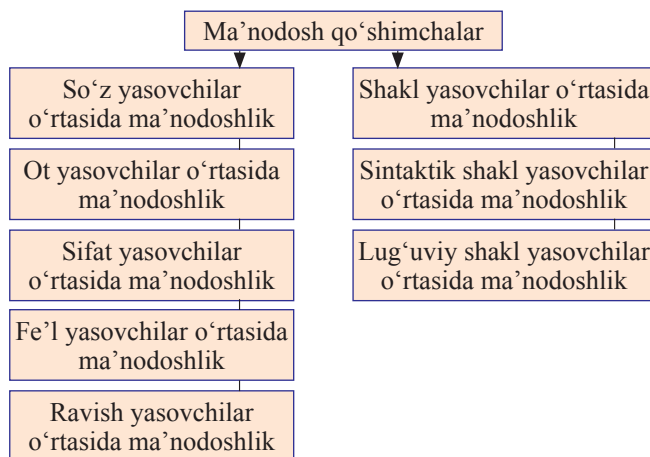
Guruh o'quvchilarining javoblari tinglangach, ularning diqqati kompyuter ekraniga qaratiladi. *-in* qo'shimchasini izohlab berish har bir guruhga vazifa qilib topshiriladi. Shundan keyin «Topqirlar» guruhi «erkin» so'zidagi *-in* qo'shimchasi sifat yasovchi, «Topag'onlar» guruhi «ko'rin» so'zidagi *-in* o'zlik nisbati shakli, «Bilag'onlar» guruhi «oldin» so'zida *-in* ravish yasovchi, «Bilimlilar» guruhi esa «yig'in» so'zida *-in* ot yasovchi qo'shimcha ekanligini aytishadi.

Oldingi darsda o'tilgan mavzu («Shakldosh qo'shimchalar va ularning turlari») shu tariqa mustahkamlanadi.



Yangi mavzu bayoni:

O'quvchilar bilan birgalikda kompyuter ekranida aks etgan ma'nodosh, zid ma'noli qo'shimchali so'zlarning to'liq ko'rinishi tahlil qilinadi.



So'z yasovchilar o'rtasida ma'nodoshlik
Ot yasovchi qo'shimchalar o'rtasida
ma'nodoshlik

-chi/ -shunos	Adabiyotchi- adadiyotshunos	-kash/-chi	Aravakash- aravachi
-chi/-kor	Paxtakor-paxtachi	ham-/ -dosh	Hamqishloq- qishloqdosh

Sifat yasovchi qo'shimchalar o'rtasida ma'nodoshlik

-gar/-chi	Nag'magar- nag'machi	-li/-vor	Umidli- umidvor
-li/-dor	Vafoli /vafodor		
-li/-ser	Unumli/serunum	-qir/-ag'on	Chopqir / chopag'on
Ser/-dor	Serunum/unumdor	-g'ich/ -vuch	Iskagich/ iskavuch
Ser/ba-	Sersavlat/basavlat	-ag'on/ -armon	Topag'on/ toparmon
Bar/-li	Barvaqt/vaqtli	ham-/ -dosh	Hamohang / ohangdosh
Bo/ba-	Boadab/baadab	-gi(-ki, -qi,)/-lik	Qishki-qishlik
Bo/-dor	Boxabar/xabardor	-li/-don	Bilimli/ bilimdon
-siz/be-	Aqlsiz-beaql		
		-siz/no-	O'rinsiz- noo'rin

Fe'l yasovchi qo'shimchalar o'rtasida ma'nodoshlik

-sa/-sira	Suvsa-suvsira		
-illa/-ira	Yarqilla-yarqira	-ik/-lash	Birik-birlash

Ravish yasovchi qo'shimchalarda ma'nodoshlik

-larcha/ -ona/ -chasiga	Qahramonlarcha/ qahramonona/ qahramonchasiga	-layin/ -ligicha	Tiriklayin- tirikligicha
-cha/ -chasiga	Harbiycha- harbiychasiga	-cha/-dek/ -day	Yigitcha- yigitdek

Sintaktik shakl yasovchilar o'rtasida ma'nodoshlik

-ning/-dan	Mehmonlarning yoshi ulug'i- mehmonlardan yoshi ulug'i	-ning/ -dagi	Sening irodang/ sendagi iroda
-ning/-niki	Mening uyim- uy uniki	-ga/-da	O'qishingizga omad- o'qishingizda omad
-ga/-ni	Gapingizga tushunmadim- gapingizni tushunmadim	-ni/-dan	Voqelikni so'zladi- voqelikdan so'zladi
-ni/-dan	Oshni oling- oshdan oling	-dan/-ni	Sevgidan gapirdi-sevgini gapirdi
-ni/-da	Karvon dashtni kezdi-karvon dashtda kezdi	-ga/-dan	Ketganiga xursand- ketganidan xursand
-da/-dan	So'qmoqda yur- so'qmoqdan yur	-dan/-ning	Talabalardan biri-talaba- larning biri
-yotir (-ayotir)/ -yap/ -moqda	Borayotirman- boryapman- bormoqdaman	-y(-ay)/ -yin (-ayin)	O'qiy-o'qiyin

Lug'aviy shakl yasovchilar o'rtasida ma'nodoshlik

-larcha/ -lab/-tacha	Yuzlab-yuzlarcha- yuztacha	-ala/-ov	Uchala-uchov
-ov/-ovlon	Beshov-beshovlon	-vchi (-uvchi)/ -adigan (-ydigan)	Keluvchi- keladigan
-sh(-ish)/ -lar	Ketishdi-ketdilar	-r(-ar)/ -adigan (-ydigan)	Oqar- oqadigan

Zid ma'noli qo'shimchalar

ba/-siz	badavlat-davlatsiz	ser/-siz	sero't-o'tsiz
-dor/-siz	unumdor- unumsiz	bo-/be-	boobro'- beobro'
no/-li	noo'rin-o'rinli	-li/-siz	go'shtli -go'shtsiz

Keyin har bir guruhga bittadan grammatik topish-
moq tarqatiladi. Masalan,

«Bilimdonlar» guruhiga:
Konning, nonning, taronang
Kitobing, sening, tuning,
Qaratqich kelishigin
Qo'shimchasi qaysi (-ning)

«Bilimlilar» guruhiga:
Seni, qani ham ya'ni,
Tuni, meni ham eni.
Tushum kelishigining
Qo'shimchasi qaysi? (-ni)

«Topqirlar» guruhiga:
Shakli boshqa, ma'nosi
Bir xil bo'lgan qo'shimcha.
Bundayin qo'shimchalar,
Sifat yasas, ko'pincha.

«Topag'onlar» guruhiga:
Tovush emas, harf emas
Tanho anglatmas ma'no.
Asoslarga qo'shilib,
Bildirar yangi ma'no.

«Bilimdonlar» guruhi *nonning, sening* so'zlarida
-ning qaratqich kelishigi, «Bilimlilar» esa *seni, meni*
so'zlarida *-ni* tushum kelishigi, «Topqirlar» guruhi
ma'nodosh qo'shimchalar, «Topag'onlar» guruhi esa
so'z yasovchi qo'shimchalar ekanligini aytadi.

So'ngra o'quvchilar darslikdagi 190-, 194-mashqlar-
ni og'zaki bajarishadi.

Mustahkamlash bosqichida to'rtala guruhga ham
mavzuga doir test topshiriladi.

1. *O'rinsiz - noo'rin, g'ayratli - serg'ayrat* so'zlaridagi
qo'shimchalarni qanday qo'shimchalar deb ataymiz?

- A. Shakldosh qo'shimchalar
B. Zid ma'noli qo'shimchalar

TA'LIMI

- C. Ko'p ma'noli qo'shimchalar
D. Ma'nodosh qo'shimchalar
2. Qaysi qatordagi so'zlarda *-siz* va *be-* qo'shimchalarini sinonim sifatida ishlatib bo'lmaydi?
A. Farosat, tinim
B. Gunoh, shafqat
C. Rahm, ayov
D. Chora, bosh
3. *Ahmoqlarning tili og'zida, donolarning tili yuragidadir.* Berilgan gapda qanday qo'shimcha qatnashmagan?
A. So'z yasovchi
B. Sintaktik shakl yasovchi
C. Lug'aviy shakl yasovchi

- D. So'z yasovchi va lug'aviy shakl yasovchi
4. *Suvqochilarni* so'zida nechta ko'makchi morfema bor?
A. 4 ta B. 3 ta C. 2 ta D. 1 ta
5. *O'rinsiz uyalib maqsadni ro'yobga chiqara olmaslik mushkuldir.*

Gapda ma'nodosh va zid ma'noli qo'shimchalar sifatida kela oladigan ko'makchi morfemani aniqlang.

- A. -maslik B. -siz C. -lik D. -dir

Dars so'nggida g'olib guruh aniqlanib, rag'bat sifatida kitob sovg'a qilinadi. Faol o'quvchilar baholanadi.

Uyga vazifa: Ma'nodosh va zid ma'noli qo'shimchalar qatnashgan 10 ta maqol yozib kelish.

Maqsuda HOJIMATOVA,

Chust tumanidagi 7-sonli davlat ixtisoslashtirilgan maktab-internatining ona tili va adabiyot fani o'qituvchisi

SHE'RIY ASARLARNI O'RGATISHDA XALQ O'YINLARIDAN FOYDALANISH USULLARI

Ma'lumki, ta'lim olish bosqichi – bu ma'naviy va aqliy qobiliyatlarni tizimli rivojlantirib borish, bilim va tushunchalarni shakllantirish, egallangan bilimdan amaliyotda foydalana olish qobiliyatini tarkib toptirishdan iborat jarayondir. Bola fantaziyasi, qobiliyati turli o'yinlar orqali shakllanishini hisobga olgan holda dars jarayoni turli xil o'yinlar asosida olib borilsa, mavzuning o'zlashtirilishi oson kechadi. Ular o'yin paytida o'zlarini qurshab turgan dunyoni yaxshiroq bilib olishga intiladilar. Bu o'yinlar, asosan, o'qituvchining turli faoliyat shakllari orqali amalga oshiriladi. Quyida ularning ba'zilar haqida ma'lumot beramiz.

«Davom et» o'yini

She'riy satrlarni yod olishda xotirada tez va oson saqlash uchun «**Davom et**» o'yinidan foydalanish mumkin. Chunki bu o'quvchidan so'zlarni ko'p va xo'p bilishni talab qiladi. Bu o'yin ana shu muammoning yechimini topishda juda samaralidir. Masalan, 7-sinfda Mirtemirning «Bu – men tug'ilgan tuproq» she'rini o'rganishda qo'llash mumkin.

O'yinda 10–15 nafar o'quvchi doska oldida doira bo'lib turadi. Sinf hajmiga ko'ra o'quvchi sonini ko'paytirish yoki kamaytirish mumkin. Davradagi bolalardan biri o'yinni boshlaydi.

O'quvchilar navbatma-navbat satrlarni davom ettiradilar. Agar kimki davom ettira olmasa, davradan chiqariladi. O'yin davomida bilganlar davrada qolib, bilmaganlar esa davradan chiqariladi. Davrada qolgan bolalar qaytadan o'yinni boshlaydilar, oxiri bir bola qolguncha o'yin davom ettiriladi.

O'yindan namuna: Mirtemirning «Bu – men tug'ilgan tuproq» she'ri.

1-o'quvchi: Bu – men tug'ilgan tuproq. Ha, men tug'ilgan tuproq.

2-o'quvchi: Tog'lar, ko'm-ko'k adirlar, daryolar, cheksiz qumloq.

3-o'quvchi: Bo'ronlar qamchilashar, yomg'irlar tomchilashar.

4-o'quvchi: Qishda qalin qordan oq, kuzda-chi paxtadan oq.

5-o'quvchi: Taqvodorday cho'k tushib, peshonamni qo'yaman.

6-o'quvchi: Onam kabi o'paman, qalb mehriqa to'yaman.



«To'rtburchak» o'yini

Dars jarayonida o'tkaziladigan bahru-bayt musobaqalarida o'quvchining qancha she'rni yoddan bilishi va uni ifodali o'qiy olish qobiliyatini sinash maqsadida mazkur o'yindan foydalanish mumkin. Masalan: 5-sinfda Oybekning «O'zbekiston», «Tog' sayri» she'rlari o'rganilgandan so'ng o'tkaziladigan ifodali o'qish darsida qo'llansa, maqsadga muvofiq.

Xonaning to'rt burchagida to'rt o'quvchi turadi. Beshinchi o'quvchi

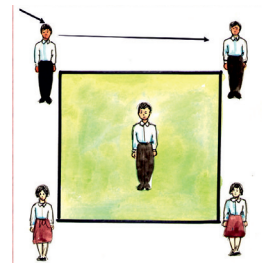
«Qo'riqchi» deyiladi va o'rtada turadi. O'yin davomida burchakdagilar joylarini almashtirib turishadi. Qo'riqchi esa sergak, qulay joyni egallash uchun harakatda. Burchakdagi o'quvchilardan biri ustozning ishorasi bilan to'rt qator she'r o'qiydi. She'r o'qigan o'quvchi harakatini qaysi burchakka yo'naltirsa, o'sha burchakdagi o'quvchi misra so'nggidagi harf bilan boshlangan she'riy misrani davom ettiradi. Aks holda o'z yo'nalishini to'xtatib, o'rnini Qo'riqchiga topshiradi va o'zi qo'riqchiga aylanib o'rtaga keladi. Qo'riqchi esa uning o'rnini egallaydi. O'yin ketma-ketligi shunday davom etadi.

O'yin shakli: Oybekning «Tog' sayri» she'ri

*Axtarib topganimda o'n ikki buloq,
Qalbmida o'n ikki she'r birdan
jo'sh urdi.*

*Hammasi shivirlaydi sizdek shan,
inoq,*

Ko'ksimda naq o'n ikki bahor yugurdi.



Demak, yuqoridagi o'yinlar dars samaradorligini oshirish bilan birga, o'quvchilarning darsga qiziqishini kuchaytirib, fikrlash doirasini kengaytiradi.

Gulshan QAHHOROVA,
Nurota tumanidagi 57-umumiy o'rta ta'lim maktabining
ona tili va adabiyot fani o'qituvchisi

ABDULLA QAHHORNING «DAHSHAT» HIKOYASINI O'RGANISH (7-sinf, IV chorak)

Darsning maqsadi:

a) ta'limiy maqsad: «Dahshat» hikoyasini o'qish, hikoya matni ustida ishlash, o'quvchilarning hikoya asosida olgan bilimlarini mustahkamlash;

b) tarbiyaviy maqsad: o'quvchilarni vatanparvarlik, ona yurtga muhabbat ruhida tarbiyalash, ularning ongiga mardlik, sadoqat, ezgulik kabi fazilatlarini singdirish, har tomonlama sog'lom va barkamol etib tarbiyalash;

d) rivojlantiruvchi maqsad: o'quvchilarning ma'naviy-ma'rifiy qarashlarini, insoniy fazilatlarini rivojlantirish, ularni mustaqil fikrlashga o'rgatish.

Darsda foydalaniladigan usullar: «Raqamlar tilga kirganda», «Aql charxi», «Debrifing».

Darsda foydalaniladigan jihozlar: A. Qahhor portreti, adibning hikoyalari to'plami, kompyuter, proektor, kitoblar, tarqatmalar.

Darsning borishi:

Dars o'qituvchining quyidagi fikrlari bilan boshlanadi: Yurtimizning har bir farzandi to'rt fasli mo'tadil, yeriga cho'p qadalsa ham ko'karib, daraxtga aylanadigan jannatmakon Vatanda yashayotganidan faxrlanishi lozim. Bugun darsimizda A. Qahhorning o'tmishdan so'zlovchi hikoyalari bilan tanishamiz va ajdodlarimizga armon bo'lgan hurlik baxti, momolarimizga nasib etmagan ozodlik saodatiga musharraf bo'lganimizga, qalbimizda cheksiz iftixor tuyg'ulari jo'sh urgan bir paytda yonimizda otanamiz, yaqinlarimiz, bag'rikeng va bepoyon Vatanimiz borligiga shukr qilamiz va bu kunlarning qadriga yetishga intilamiz.

Shundan keyin o'quvchilar 3 guruhga bo'linadilar, dars musobaqa usulida olib boriladi. Har bir guruhga o'qituvchi bo'sh guldondan qo'yib chiqadi va o'quvchilarni dars davomida gullar bilan rag'batlantirib boradi.

O'quvchilardan uyga vazifa so'raladi.

1. «Raqamlar tilga kirganda» usuli. Bu usulda o'quvchilar Abdulla Qahhorning hayoti va ijodiga doir quyida berilgan yillar va sanalar ro'parasiga shu sanada ro'y bergan voqealarni yozadilar:

1907-yil 17-sentabr – yozuvchi tug'ilgan sana.

1917-yil – adib oilasi bilan Qo'qonga ko'chadi.

1922–1924-yillar – adib Qo'qondagi o'qituvchilar tayyorlash texnikumida o'qidi.

1925-yil – «Qizil O'zbekiston» gazetasida ishladi.

1930-yil – hozirgi O'zMUning pedagogika fakultetini tugatdi.

1934-yil – «Sarob» romani yozildi.

1951-yil – «Qo'shchinor chiroqlari» romani yozildi.

1962-yil – «Tobutdan tovush» komediyasi yaratildi.

1965-yil – «O'tmishdan ertaklar» qissasi yozildi.

1967-yil – «Ayajonlarim» komediyasi yozildi.

1968-yil – «Muhabbat» qissasi yozildi.

1968-yil 25-may – yozuvchi vafot etdi.

O'quvchilar e'tiboriga 1-slayd havola etiladi:

Abdulla Qahhor adabiyotning shunchaki bir vakili bo'lmagan, uni adabiyotning posboni edi, deb atash to'g'ri bo'ladi. Adib quymalikning, qisqalikning, asarni ayamay o'chirish, «faqat kitobxonga zarur gaplarigina qoldirish»ning tarafdori edi. «Agar yozuvchining axloq kodeksi tuziladigan bo'lsa, men halollik bilan shijoatni birinchi modda qilib qo'yar edim, chunki yozuvchining boshqa hamma xislatlari uning qay darajada halol, naqadar shijoatli ekaniga bog'liqdir», – degan edi Abdulla Qahhor.

Abdulla Qahhorning vatanparvarligini, adabiyotga bo'lgan munosabatini uning mana shu fikrlaridan ham bilib olish mumkin.

2-slayd. Bunda o'quvchilar e'tiboriga «Doiralarni to'ldir» usuli havola etiladi. Unda tasvirlangan doiralarning ichiga o'quvchilar A. Qahhorning hikoyalari yozib chiqadilar. Ushbu shart bajarilgach, monitorda to'g'ri javob ko'rsatiladi.



Shundan so'ng o'qituvchi adibning bir-biridan qiziqarli, tarixiy, hajviy, zamonaviy voqealarni o'zida aks ettiruvchi hikoyalari ustida qisqacha to'xtalib, bugungi dars mavzusi A. Qahhorning «Dahshat» hikoyasi ekanligini e'lon qiladi.

Yangi mavzu bayoni: Abdulla Qahhor «Anor», «Bemor», «O'g'ri», «Dahshat» hikoyalari orqali o'tmishdagi hayotni, undagi inson sha'nini xo'rlovchi, kamsituv-

TA'LIMI

chi omillarni ko'rsatib o'tadi. Yozuvchining mahorat bilan yozilgan hikoyalardan biri «Dahshat» hikoyasidir.

«Dahshat» hikoyasining o'tmish haqidagi boshqa hikoyalardan farqi shundaki, adib adolatsizlik va tengsizlik qurbonlaridek o'jiz, notavon odamlarni emas, balki o'z haq-huquqi, erki uchun jur'atsizgina bo'lsa-da kurash yo'lga kirgan ayolni – Unsinni hikoya qahramoni qilib olgan.

Unsin taqdir taqozosi bilan Olimxon dodhohga yetita xotin ustiga sakkizinchisi bo'lib tushadi. U turmush o'rtog'iga sevimli yor bo'lib, taqdirda bori shu ekanda, deb yashayverishi mumkin edi. Biroq Unsinning «O'g'ri»dagi Qobil bobo, «Anor»dagi Turobjon, «Bemor»dagi Sotiboldidan farqi shuki, u mutelik asirasi va jaholat qurboni bo'lib yashashni istamaydi. U o'zi tug'ilib o'sgan uyiga – Ganjiravonga ketishni, bu uydan qutulishni istaydi. Dodhoh Unsinning rozi bo'lishi mumkinligiga ishonqiramay bir shart qo'yadi: «Yaxshi, sen aytgancha bo'lsin, uyingga qaytasan, biroq avval tunda qabristonga borib bir topshiriqni bajarib kelasan». Bu topshiriq tunda qabristonga borib suv qaynatib, choy damlab kelish edi. Yoshgina kelinchak uchun bundan ham qo'rqinchli, bundan ham dahshatli ish bo'lishi mumkinmi? Biroq Unsin o'z erki, haq-huquqini qo'lga kiritish ilinjida bu shartni bajonidil qabul qildi. Chunki Unsin uchun bu xonadon qabristondan ham xunukroq va dahshatliroq edi. Ha, Unsin ana shu zindondan qutulish uchun kurashdi va bu yo'lda qurbon bo'ldi.

Ganjiravonga uning o'zi emas, balki tobuti bordi. Bu hikoyani o'qir ekanmiz, Unsinga, uning erta xazon bo'lgan umriga achinamiz va o'tmishdagi adolatsizliklardan nafratlanamiz.

Unsin halokatidagi dahshat yoxud fojia oddiygina fojia emas, erkinlik va hurlik yo'lidagi pokiza qalb istagi amridagi fojia.

2. «Aql charxi» usuli. Bu usulda mavzuni mustahkamlash uchun o'quvchilarga quyidagi savollar beriladi.

I guruhga:

1. Unsin nima uchun qabristonga borib, u yerda choy qaynatib kelishga rozi bo'ladi?

Javob: Dodhoh eshigidan butunlay ketish evaziga.

2. Unsin qayta-qayta takrorlab, o'zidagi qo'rquvni haydashga harakat qilgan va bitta odamchalik yuragiga quvvat bo'la olgan so'zlarni ayting.

Javob: «O'likning joni yo'q».

3. «Sag'ana» so'zining ma'nosi?

Javob: Qabr ustiga qurilgan maqbara.

II guruhga:

1. Unsin qabristonda nimasini unutib qoldiradi?

Javob: Paranj-chimmatini, bir poy kovushini, qumg'onini.

2. Unsinga nima uchun dastlab qabriston unchalik dahshatli tuyulmaydi?

Javob: Tiriklar qabristoni bo'lgan dodhoh dargohining dahshati oldida o'liklar go'ristonining dahshati unga dahshat ko'rinmas, bundan tashqari ertagayoq Ganjiravonga jo'nash, ota-onasi, dugonalarini ko'rish umidi uning boshiga hech qanday yomon fikrni yo'latmas edi.

3. «Dodhoh» so'zining ma'nosi?

Javob: Ariza qabul qiluvchi amaldor, mingboshi.

III guruhga:

1. Unsinning: «Arziydigan narsa bo'lsa borar edim», – deganidan g'ashi kelgan dodhoh qabristonga borib kelish uchun qancha narsa taklif etadi?

Javob: Oldin o'nta, keyin yuzta qo'y va yarim davlatini berishni.

2. Unsinning vafotidan keyin dodhohning birinchi xotini, Unsinning eng yaqin insoni Nodirmohbegim qanday yo'l tutdi?

Javob: U dodhohning eshigini tark etdi.

3. «Yelpishtovoq» so'zining ma'nosi nima?

Javob: Don yelpishga mo'ljallangan katta yassi tovoq.

3. «Debrifing» usuli. O'qituvchi darsni yakunlashdan oldin o'quvchilarga «Hikoya sizga yoqdimi?» – degan savol bilan murojaat etadi va «Debrifing» jarayonida maqsadga erishganlik darajasi tahlil qilinadi, dars mavzusi xulosalanib, o'quvchilar hikoya haqidagi fikrlarini bildiradilar.

«Debrifing» bosqichlari:

I bosqichda faktlarni aniqlaydilar. (*Nima sodir bo'ldi?*)

II bosqich – sabablar tahlili. (*Nega shunday bo'ldi?*)

III bosqich – harakatlarni rejalashtirish. (*Nima qilsa, shunday bo'lmas edi?*)

I bosqich – nima sodir bo'ldi?

Kuzak shamoli juda qattiq esib, darchaning bir tomonini ochdi. Darchadan kirgan shamol osma chiroqni lipilatib tebratdi va shamol ta'sirida uchgan bo'yra darchaga kelib urildi. O'sha bo'yra sabab qabriston haqidagi suhbat boshlanib ketdi. Dodhohning katta xotini Nodirmohbegim yuragi yorilib o'lgan yigit haqida hikoya so'zlaydi. Bu hikoyadan keyin Unsinning kundoshiga aytgan gaplarini dodhoh eshitib qoladi va uning maqsadi nimaligini bilib oladi. Unsin uchun davlat kerak emas, shuning uchun u dodhohning shartiga ko'nadi va tavakkal qilib qabristonga yo'l oladi. Unsinning naqadar jasoratli ekanligini tuban hayotdan qutulish uchun o'zida jur'at topa olganligida ko'ramiz.

II bosqich – sabablar tahlili.

Ayollarning inson sifatidagi xohish-istaklari, orzu-armonlari bilan dodhohning zarracha ishi yo'q, go'yo ular dodhoh uchun bir buyum kabi edi. Shu sabab yoshgina juvon Unsin o'zicha isyon ko'tardi. U o'z qadr-qimmatini, insoniylik sha'ni uchun jonidan kechishga-da tayyor bo'lib, o'zining ruhan ozod va ma'naviy jihatdan dodhohlarga qaraganda bir necha baravar baland ekanligini ko'rsatdi.

III bosqich – harakatlarni rejalashtirish.

Hikoyaning bunday fojiali tarzda yakunlanishiga avvalambor o'sha davrdagi muhit, ota-onalarning ma'naviy jihatdan qashshoqligi bois qizlarini juda erta turmushga berishi, dodhoh singari zulmkor, qabih kishilarning ayollarga bo'lgan past nazari hikoyaning shunday yakunlanishiga sababdir.

O'qituvchi dars yakunida ayol dunyodagi eng mo'tabar zotligini, bugungi kunda ayollarimizga ko'rsatilayotgan cheksiz e'tibor buning ifodasi ekanligini, bugun ayollar nafaqat oilada, balki jamiyatda ham o'z o'rinlariga ega ekanligini aytib o'tadi.

Baholash va rag'batlantirish: Dars davomida o'quvchilar yig'gan guldondagi gullarga qarab g'olib guruh aniqlanadi. O'quvchilar esa darsdagi ishtirokiga ko'ra baholanadilar.

Uyga vazifa: O'quvchilarga hikoya qahramonlaridan birini tanlab, shu timsol haqida mulohazalarini yozib kelish topshiriladi.

Moxin OMAROVA,

Hamza tumanidagi 153-umumiy o'rta ta'lim
maktabining ona tili va adabiyot fani o'qituvchisi,
Xalq ta'limi a'lochisi**“BU – MEN TUG‘ILGAN TUPROQ...”****Mirtemir hayoti va ijodini o'rganish**

(7-sinf, IV chorak)

Darsning maqsadi:

a) ta'limiy maqsad: o'quvchilarga Mirtemir hayoti va ijodi haqida ma'lumot berish, shoir ijodidagi bosh mavzu yurtga, tabiatga oshiqlik, bolalik xotiralariga sadoqat, hayotga muhabbat tuyg'ularini misollar orqali tushuntirish;

b) tarbiyaviy maqsad: o'quvchilarda Vatanga iftixor tuyg'usini shakllantirish, hayot go'zalliklarini qadrlashga chaqirish;

d) rivojlantiruvchi maqsad: o'quvchilarning og'zaki nutq malakalarini rivojlantirish, mantiqiy fikrlashga o'rgatish.

Darsda foydalaniladigan usullar: «Eshitamiz-topamiz», hikoya, suhbat, bahs-munozara.

Darsda foydalaniladigan jihozlar: shoir portreti, 7-sinf darsligi, kompyuter, shoir ijodidan lavhalar.

Darsning borishi:

Dars uyga vazifa qilib berilgan A.Qahorning «O'g'ri» va «Dahshat» hikoyalari asosida tuzilgan tarqatmalar tarqatish bilan boshlanadi.

1-tarqatma

Nima uchun yozuvchi «Otning o'limi – itning bayrami» maqolini «O'g'ri» hikoyasiga epigraf qilib olgan deb o'ylaysiz?

2-tarqatma

Qobil boboning holati tasvirlangan o'rinlarga e'tibor qiling. Nega u dag'-dag' titraydi?

3-tarqatma

Hikoyadagi asosiy qahramonning Qobil bobo deb atalishiga e'tibor qildingizmi? Bu nomda biror yashirin ma'no bormi?

4-tarqatma

Hikoya nima uchun «O'g'ri» deb nomlangan? O'g'ri deganda muallif kimlarni ko'zda tutgan?

5-tarqatma

Nima uchun hikoyaga «Dahshat» deb nom berilgan?

6-tarqatma

Unsin yengildimi? Irodali insonni, erksevar odamni yengish mumkinmi?

O'qituvchi o'quvchilarni javobiga qarab baholaydi.

Yangi mavzu bayoni:

O'qituvchi Mirtemirning quyidagi she'rini o'qiydi:

*Ha, men turkistonlik, Turkistondanman –
Olis bobolarning oltin tuprog'i.*

*Munglik va jafokash bir jahondanman,
Jafokash jahonning qadim aymog'i.*

Mirtemir haqida adiblarning fikri slaydda namoyish etiladi.

*Mirtemir ulkan shoir, jonajon do'st, tengi yo'q dilkash
inson edi. Mirtemirni hamisha mashhur qalamkash salafari
qatorida barhayot deb bilamiz. U biz uchun G'afur G'ulom,
Oybek, Shayxzoda va o'zbek adabiyotining katta avlodiga
mansub boshqa san'atkorlar bilan yonma-yon turadi.*

Chingiz Aytmatov

*O'zbek xalqining ardoqli shoiri Mirtemir hamisha bar-
hayot. U xalqimizning qalbida, avlodlarimizning mehr-u
muhabbatida, shoirning maktabida o'qigan, o'qiyotgan qan-
chadan qancha yosh adiblarimizning olmos iste'dodlarida,
qo'shiqlarimizning baland avjida mangu yashaydi.*

Komil Yashin

So'ng Mirtemir ijodini esga olish uchun 5-sinfda o'rganilgan Mirtemir she'riyatidan namunalar o'qib eshittiriladi, buning uchun «Eshitamiz-topamiz» usulidan foydalaniladi. Bu usul shartiga ko'ra o'quvchilarga kompyuter orqali shoir she'rlaridan parchalar eshittiriladi, o'quvchilar esa she'r nomini topishi kerak bo'ladi. Masalan:

*Ko'k yuzida pag'a bulut – oq bulut,
Oq bulutdan sut yog'armi yoki qut?
Pag'a bulut – yaxshi ko'klam elchisi,
Havolarda yomg'ir isi, sel isi....*

Javob: «Bulut» she'ridan.

*Bizning qishloq tog' bag'rida,
Tog' bag'rida – bog' bag'rida,
Etagida chopqillar soy,
Yozda tiniq, kuzda tiniq.*

Javob: «Baliq ovi» she'ridan.

To'g'ri javob bergan o'quvchilarga rag'bat kartochkalari beriladi.

So'ngra o'quvchilar 4 guruhga bo'linib, uyga qo'shimcha vazifa qilib berilgan filologiya fanlari doktori Naim Karimovning «Koshkiydi, qabring bo'lsa» maqolasi yuzasidan o'zlashtirgan ma'lumotlarini aytishadi.

1-guruh: Mirtemir 1910-yil 10-mayda Turkiston bo'sag'asidagi Qoratog' etaklarida joylashgan Iqon qishlog'ida tavallud topgan. Uning otasi – Tursunmhammad, onasining ismi esa Moxiro'y bo'lgan.

Shoirning o'zi bu haqda: «Otam dehqon va chorvador, ona tomondan bobom – mulla, maktabdor. Ota tomondan bobom – uzun bo'yli, polvon jussali, qizil yuzli odam edi. Ona tomondan bobom o'rta bo'yli, charaqlagan ko'zli, qora va chechan odam edi. Men bir-ikki yil shu bobom maktabida o'qidim», – deb yozgan.

Naim Karimovning fikricha, shoirdagi ezgulik, mayinlik, mushfiqlik fazilatlarini bilan birga so'z san'atiga, xalq ijodiga mehr-muhabbat tuyg'ulari ham unga ona suti bilan kirgan.

2-guruh: Shoirning otasi o'g'liga Mirtemir deb ism qo'yishi shunday ta'riflangan: «Amir Temurdek umri uzoq, bir qo'lida qilich, bir qo'lida Qur'on bo'lsin. Ulg'ayib hazratni yod etib, el-yurtini obod etsin!..»

Yosh Mirtemir ona bag'rida o'sgani uchunmi, yo qon tortibmi ko'proq mulla bobosining ta'sir doirasida bo'lgan. Boboning qishloq ahli o'rtasida ilmi-bilimli kishi sifatida hurmat qozongani ham yosh Mirtemirning isomiddin hojiga bo'lgan mehrini oshirdi. Bu orada Mirtemirning ko'pgina xalq rivoyatlari, ertaklari va hikmatlarini bilgan buvisi Bibizaynab bilan maqolgo'y onasi ham uning o'qishga bo'lgan qiziqishini yanada orttirdi.

Shunday qilib, u o'n bir yoshida Toshkentga kelib Almaiy nomidagi ish-maktabga joylashdi. Ikki yildan keyin Yangi shahardagi O'lka o'zbek erlar bilim yurtiga ko'chdi. 1929-yilda esa bilim yurtini a'lo baholar bilan bitirib, Samarqanddagi Pedagogika akademiyasiga oliy tahsil olish uchun bordi.

Toshkentda o'tgan yillarda uning «Shu'lalar qo'ynida» nomli ilk she'riy to'plami nashr etilib, yosh shoir el og'ziga tushadi.

3-guruh: Kutilmaganda, 1932-yilning 7-avgusti, tungi soat birda bemahal kelgan «mehmonlar» Mirtemirni olib ketadilar. Mamlakat bo'ylab boshlangan qatag'on yillarining ikkinchi to'liqini yosh shoirmi o'z qariga tortadi.

1933-yil 5-noyabrda esa Mirtemirning onasi olamdan o'tadi.

Begunoh holda qamalganiga, xo'rlik va zo'rlikning ming xil turiga chidagan shoir munis va mushfiq onasiga og'ir kunlarda malham bo'la olmagan uchun umr bo'yi azoblanib yuradi.

4-guruh: 1960-yilga kelib u yuragidagi dardni, ruhiy iztirobni yuzaga chiqaradi. Uning «Onaginam» deb nomlangan va bugun ham o'qiganimizda yuraklarni larzaga soladigan o'lmas she'ri shu tarzda paydo bo'lganini maqolani o'qish davomida bilib oldik.

O'qituvchi: «Onaginam» she'ri – oddiy she'r emas. Bu – yig'i. Shoirning yuragidan otilib chiqqan duv-duv ko'z yoshlar. Bu alam bilan, armon bilan to'la she'rni kim o'qimasin, uning dilida shoirning mushfiq onasiga, umuman, farzandlari deb yonib-kuyib o'tgan barcha onalarga hurmat tuyg'ulari alanganadi.

Mirtemir umrining so'nggi faslida yaratgan she'rlarida validai muhtamasini eslab, uning she'riy portretiga ayrim chizgilar qo'shdi. Bu chizgilar orqali biz shoirning onasini engsak kiyib, bo'g'riqib-bo'rtib non yopayotgan, keyin boshloqlarini uqalab, puflab, qo'g'irmoch qovurayotgan yoxud Kultepa ustida turib, Toshkentga yo'l olayotgan farzandiga duo-fotiha berayotgan holda ko'ramiz.

Shoir umrining so'nggi yillarida xastaligiga qaramay,

qadrdon qishlog'iga tez-tez borib turgan. Ana shunday paytlarda lqon sari yetaklagan ohanrabo ham Ona mehri, Ona sog'inchi edi, desak yanglishmagan bo'lamiz.

So'ng o'quvchilardan biri «Onaginam» she'rini ifodalay o'qiydi, qolgan o'quvchilar darslikdan kuzatishadi.

Guruhlarga «Bu – men tug'ilgan tuproq» she'rini mustaqil o'qib, tahlil qilish topshirig'i beriladi. Ular quyidagicha tahlil qilishlari mumkin:

1-guruh: She'rning dastlabki sakkiz satrida shoir tug'ilgan tuprog'ining qalb mehriga limmo-limligini, yurtining tabiatiga xos go'zalliklarini mohirona tasvirlar ekan, «Kim noxos oyoq qo'ysa, haqoratga yo'yaman», – deydi.

2-guruh: Keyingi sakkiz misra shoir «yo'g'rilgan tuproq» asosiga qurilgan bo'lib, o'lkadagi fasllarning o'ziga xosliklari haqida chiroyli o'xshatishlar beriladi. Tug'ilgan joyiga, avlod-ajdodlariga mehrini so'zlar vositasida izohlaydi.

3-guruh: Shoir «ulg'aygan tuproq» satrlarida tuprog'ining dehqonchilikka, yaylovining chorvachilikka mosligini go'zal tashbehtar bilan sharhlab beradi.

4-guruh: Shoir «umr ko'rgan tuproq, bobo bo'lgan tuproq» bandlariga Vatanining ulkan boylikka egaligini tasvirlash orqali o'zining yurtiga so'nmas mehr-muhabbatini, vatanparvarlik tuyg'ularini singdirgan.

O'qituvchi guruhlarning javobini quyidagicha to'ldirishi mumkin:

Mirtemirning «Bu – men tug'ilgan tuproq» she'rini o'qib shunday xulosaga kelish mumkinki, kishi o'z yurtini, tuprog'ini yaxshi ko'rishi kerak, nafaqat yaxshi ko'rishi, balki unga mehr berib, avaylab-asrashi, Vatan ravnaqi uchun o'z hissasini qo'shishi kerak.

Mustahkamlash:

O'qituvchi «Onaginam» she'ri yuzasidan quyidagicha savollar beradi:

1-guruhga: Mirtemirning «Onaginam» she'rini yozishda hayotidagi qaysi voqealar saboq bo'lgan?

2-guruhga: Ona oldida farzandlik burchini o'tay olmagan kishining afsuslari ifodasi eng avjiga chiqqan o'rinlarni aniqlang.

3-guruhga: «Onaginam» she'rini boshdan oyoq bir xil ohangda, bir xil zarb bilan o'qib bo'ladimi? Ohanglar almashinib turishiga sabab nima?

4-guruhga: «Tog'day zil» ifodasi nima uchun alohida bir misraga chiqarilgan va uni qanday o'qish kerak deb o'yaysiz?

O'quvchilar javobiga qarab baholanadi.

O'quvchilarning Mirtemir ijodi yuzasidan olgan bilimlarini tekshirish maqsadida test sinovi o'tkaziladi.

1. Mirtemirning birinchi she'rlar to'plamining nomini toping.

A. «Shu'lalar qo'ynida»

B. «Poytaxt»

D. «Zafar»

E. «O'ch»

2. Shoirning ilk she'ri qaysi qatorda berilgan?

A. «Toshbu»

B. «Tanburim tovushi»

D. «Betobligimda»

E. «Shudring»

3. «Esimda go'daklik – unutilmas chog'»,

O'sha kunlarimdan qalbimda bor xat...» misralari qaysi she'rdan olingan?

- A. «Onaginam»
- B. «Qishlog'im»
- D. «O'ylar»
- E. «Mening bolaligim»

4. Mirtemirning urush yillarida yaratilgan, dushman-ga nafrat hislari jangovar ruhda ifodalangan she'rlarini aniqlang.

- A. «Bu – mening Vatanim», «Ona shahar».
- B. «Vabo», «O'ch».
- D. «Dengiz bo'yida», «Mard yigit, yoring bo'lay».
- E. A, B va D.

5. Shoir tarjima qilgan asarlarni belgilang.

A. A. Nekrasovning «Rusiyada kim yaxshi yashay-di?»

- B. M. Gorkiyning «Bo'ron qushi haqida qo'shiq»
- D. A va B.
- E. To'g'ri javob yo'q.

6. «Mirtemir she'riyatimizning haqiqiy ma'nodagi bobodehqoni, zahmatkash, ulkan shoirlaridan biri». Bu fikrlarni kim aytgan?

- A. Komil Yashin
- B. Uyg'un
- D. Chingiz Aytmatov
- E. Maqsud Shayxzoda
- 7. Mirtemir qalamiga mansub dostonlarni toping.

- A. «Bong»
- B. «Dilkusho»
- D. «Nomus»
- E. A, B, D.

8. Shoirning «Bir go'zal» qo'shig'idan olingan quyidagi misralarda qanday she'riy san'atlar qo'llan-gan?

«Deydilarkim, shahrimda bir go'zal bormish,
Har oqshom bog'ga kirib mani so'rarmish.
Izlarimni topolmay ohlar urarmish –
Gir-gir yurarmish, hayron bo'larmish,
O'tirib yaproqlar-la suhbat qurarmish.
Ishq uchun osmas kimsa meni, deb dorga –
Ba'zan qo'lin cho'zarmish mungli dutorga,
Sog'liqlar tilar emish olisda yorga,
Asl xushtorga, hajrida zorga...

Salomlar yo'llar emish bu intizorga».

- A. Jonlantirish
- B. Sifatlash
- D. Qarshilantirish
- E. A va B.

Baholash va rag'batlantirish: Guruhlar yig'gan rag'bat kartochkalari asosida baholanadi. Darsda faol ishtirok etgan guruhga Mirtemirning she'riy to'plami sovg'a qilinadi.

Uyga vazifa: «Mening onam» mavzusida insho yozishga hozirlik ko'rish.

Iroda ISHONXONOVA,
Ilmira USMONOVA,

Toshkent farmatsevtika instituti qoshidagi akademik litsey
ona tili va adabiyot fani o'qituvchilari

DARSLARDA NOAN'ANAVIY USULLARDAN FOYDALANISH

Akademik litseylar uchun «Adabi-yot» fanidan o'quv dasturida Alisher Navoiy va Nodira ijodini o'rganishga bir necha soat ajratilgan. Bu ikki ijodkor ha-yoti va ijodini o'rganishda mustahkam-lash darsida qiyoslash usulidan foy-dalanish yaxshi samara beradi.

Buning uchun o'quvchilar uch gu-ruhga bo'linadi va 1-guruhga Alisher Navoiy va Nodiraning hayot yo'li, 2-gu-ruhga ularning bunyodkorlik faoliyati, 3-guruhga ijodiy an'analari xususida fikr bildirish topshirig'i beriladi.

Guruh a'zolari quyidagicha javob berishlari mumkin:

1-guruh: Agar Alisher Navoiy saroyda o'z mavqeyiga ega bo'lgan G'iyosiddin Kichkina xonadonida tug'ilgan bo'lsa, Nodira Andijon hokimi Rahmonqulibiy oilasida tavallud topgan. Alisher Navoiy uch yoshidan boshlab azizlar majlislariga taklif qilingan, maj-lis ahli uning zakovatiga tahsin o'qigan. Agar Alisher Navoiy Farididdin Attorn-ing «Mantiq ut-tayr» kitobini juda erta yodlab olgan bo'lsa, Nodira «Fayz-ul

najot» va «Chor kitob»ni muhabbat bi-lan o'qiydi, nasta'liq xatini chiroyli yo-zadigan bo'ladi, ona tili bilan bir qatorda fors-tojik tilini mukammal o'rganishga kirishadi. Alisher Navoiy Abdurahmon Jomiy, mavlono Lutfiylardan saboq ol-gan bo'lsa, Nodira umr yo'ldoshi Amir Umarxon saboqlaridan bahramand bo'ladi. Ikkovlari ham o'zlari mansub saroy muhitiga ta'sirlarini o'tkazishgan. Alisher Navoiy hukmdor Husayn Boyqa-roning eng yaqin do'sti va maslahatchisi bo'lsa, Nodira Amir Umarxon vafotidan keyin Qo'qon xonligini boshqargan. Ik-kala ijodkor ham adolat va tenglikni o'zlariga shior qilib olishgan, mamlakat taraqqiyoti uchun bor kuch-g'ayratlarini sarflashgan.

2-guruh: Alisher Navoiy do'sti Hu-sayn Boyqaro saroyida vazir lavozimida xalqparvarlik siyosatini amalga oshirish-ga uringan: shaharlarni obod qilgan, shifoxonalar, kutubxonalar qurdirgan; Ixlosiya, Nizomiya, Xusraviya kabi mad-rasalar, Xalosiya, Fanoiya, Shifoviya kabi xonaqohlar, o'nlab masjidlar, 52

rabot, 20 hovuz, 16 ko'prik va 9 ham-mom qurdirgan. Nodira esa Umarxon vafotidan keyin olimlar, san'atkorlarga yuksak ehtirom ko'rsatadi, Qo'qonda bir madrasa, hammom va saroy bino qildi-radi.

3-guruh: O'zbek adabiyoti tarixi-dagi ijodiy an'analar haqida so'z borar ekan, ularni Navoiy va Nodira ijodlarida ham ko'rish mumkin. Agar Amiriy ijodiy faoliyatiga nazar solsak, uning Alisher Navoiy g'azallariga nazira bog'laganini ko'ramiz. Shu jumladan, Nodira ijodida ham Navoiyda uchraydigan radiflar qo'llanganligi ma'lum. Masalan, ulug' bobokalonimizning bir g'azali

Husni ortar, yuzda zulfin anbaraf-shon aylagach,

Sham' ravshanroq yonur torin pari-shon aylagach

(«G'aroyib us-sig'ar», 98-g'azal)
degan misralar bilan boshlansa, Nodira g'azaliyotida quyidagi misralar bilan boshlanuvchi g'azal bor:

(Davomi 20-betda)

Dilafro'z HAYOTOVA,

Buxoro davlat universiteti qoshidagi

1-son akademik litseyi nemis tili fani o'qituvchisi

THEMA: «DAS IST MEINE FAMILIE»

Ziel (Darsning maqsadi):

1. Über das **Possesivpronomen** informieren.

(Egalik olmoshlari haqida ma'lumot berish).

2. Entwicklung die mündliche und schriftliche Rede der Studenten (O'quvchilarning og'zaki va yozma nutqini o'stirish). Entwicklung die Nachdenkensäufigkeiten der Studenten (Ularning fikrlash doirasini rivojlantirish)

Methode: Die Methode Teilweisesuche -mit den innovativen Technologien **Cluster, Spalte von Denatat, Lesebaum, Rollenspiel, Textpuzzle.**

Form: Frage-Antwort, Gespräch, in kleinen Gruppen und in Gesellschaft arbeiten.

Mittel: Lehrbuch, Karte, Fragenliste, Kärtchen, Projektor, Computer.

Stil: Im Grund fertige Materialien.

Kontrolle: Mündliche und schriftliche Kontrolle, Frage-Antwort, Beobachten, Selbstkontrolle.

Der Lehrer erlangt:

Die Studenten können sich das Thema in kurzer Zeit aneignen. Die Studenten nehmen im Unterricht aktiv mit. Zum Thema verdoppelt das Interesse der Studenten. In einem Unterricht kann man viele Studenten bewerten. Die Studenten können selbständig die Informationen finden und andere Studenten informieren. Studenten nehmen an Frage-Antwort aktiv teil.

Die Schüler erlangen:

Neue Informationen bekommen, individuell und in der Gruppe arbeiten, entwickeln die mündliche und schriftliche Rede, kontrollieren selbst, bekommen und bewerten in kurzer Zeit viele Informationen.

Verlauf der Stunde:

Begrüßung

Bericht des Diensthabendens 2 Minuten.

Verlauf der Stunde:

Begrüßung: Guten Morgen!

Bericht des Diensthabendens:

Wer hat heute Klassendienst?

Der wievielte ist heute?

Welcher Wochentag ist heute?

Wie ist das Wetter heute?

Welche Jahreszeit ist jetzt?

Kontrolle der Hausaufgabe:

Was habt ihr zu heute ab?

Kontrolle der Hausaufgabe 1 Minuten.

In Gruppen teilen: Methode: «Finde deine Gruppe».

In Gruppen teilen 2 Minuten (Die Schüler wählen eingewickelte Bonbons, mit verschiedenen Farben.

Z.B. Wenn der Lehrer die Schüler in 2 Gruppen teilt



so wählt er Bonbons in 2 Farben.)

Arbeit an neuem Thema:

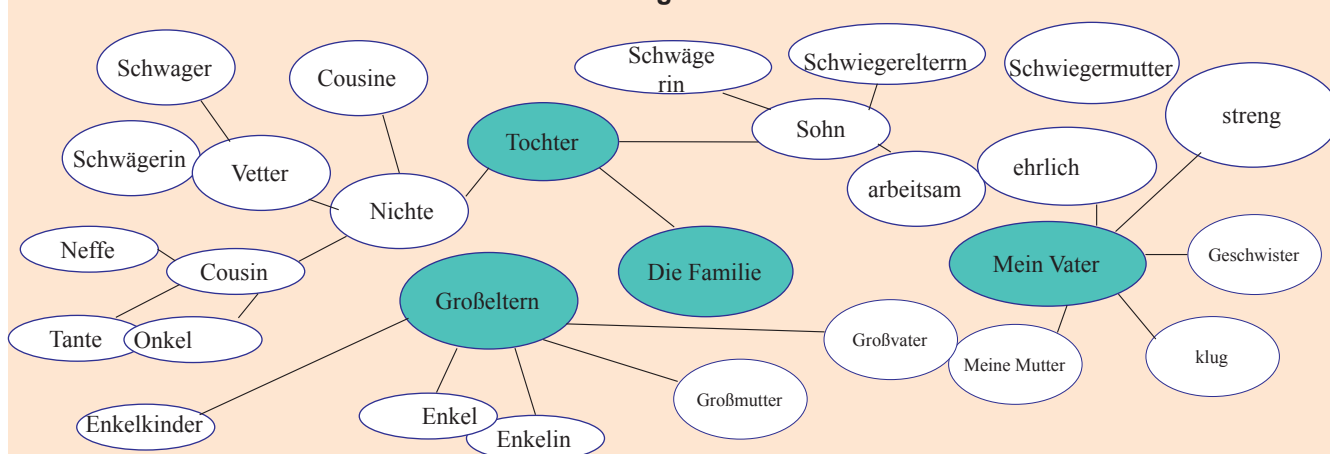
Der L. macht das neue Thema bekannt. Das neue Thema: «Das ist meine Familie» 15 Minuten.

Die Gruppen übersetzen den Text mit der Hilfe «DenatatSpalte» Adjektive, Pronomen, Substantive,...

Spalte «Denatat»

Verb	Substantiv	Adjektiv	Pronomen	Numerale	Adverb
arbeiten	Eltern	rüstig	Er	39	oft
		einig			
					

Die Studenten machen ein Assoziogramm 5 Minuten «Das ist meine Familie»



Die Studenten singen das Lied «Mutter und Tochter»

Das Lied «Mutter und Tochter» 2 Minuten.

1. Mut - ter und Toch - ter, die wan - dern im Kreis, wir
ge - ben sie wei - ter, be - hut - sam und leis'. Die Toch - ter, die bleibt
o - ben drauf, da pas - sen wir be - son - ders auf. Die
Toch - ter, die bleibt o - ben drauf, da pas - sen wir gut auf.

Strophe 2

Vater und Sohn, die wander im Kreis,
wir geben sie weiter, behutsam und leis'.
Der Sohn, der bleibt oben drauf,
da passen wir besonders auf.
Der Sohn, der bleibt oben drauf,
da passen wir gut auf.

Strophe 3

Eltern und Kinder, die wander im Kreis,
Wir geben sie weiter, behutsam und leis'
Die Kinder bleiben oben drauf,
da passen wir besonders auf.
Die Kinder bleiben oben drauf,
da passen wir gut auf.

Dann bilden sie Lesebaum 10 Minuten.

Lesebaum

Vorgegeben wird ein AB mit einem Baumumriss, in den die TN verschiedene Schichten ihres Textverstehens gegliedert eintragen, und zwar:

- a) Auf den Stamm den Titel des Textes;
- b) Auf den Wurzeln stichwortartig alles, was die TN zum Thema des Textes bereits wissen;
- c) auf den Ästen zentrale Aspekte der Textaussage;
- d) im Laubdach Einzelaussagen des Textes, die sich diesen zentralen Aspekten zuordnen lassen.

Dabei sollen jeweils die drei bis fünf wichtigsten Aussagen ausgewählt werden.

Den Studenten über Possesivpronomen Erklärung geben.

EGALIK OLMOSHLARI (Die Possesivpronomen)

Egalik olmoshlari narsa yoki predmetning ma'lum bir shaxsga qarashli ekanligini bildiradi. Egalik olmoshlari **mein, dein, sein, ihr, unser, euer, ihr, Ihr** kiradi.

Nemis tilida egalik kategoriyasi egalik olmoshlari bilan ifodalanadi. O'zbek tilida bu kategoriya egalik qo'shimchalari, qaratqichli kishilik olmoshi va o'zlik olmoshi bilan ifoda etiladi:

- a) mein Haus – uyim, mening uyim, o'z uyim;
- b) dein Haus – uying, sening uying, o'z uying;
- c) unser Institut – bizning institut, institutimiz, o'z institutimiz.

Egalik olmoshlari kelishiklarda birlikda noaniq artikl kabi va ko'plikda aniq artikl kabi turlanadi.

Die Studenten sehen Zeichentrickfilm zusätzlich Possesivpronomen finden 15 Minuten.

Lücken pflücken

Johann Wolfgang Goethe (1749 – 1832) Erlkönig.

Werreitet so spat durch Nacht und Wind?
Esist der Vater mit _____;
Er hat den Knaben wohl in dem Arm,
Erfasst ihn sicher, erhältihn warm.

_____, was birgst du so bang _____? —
Siehst, Vater, du den Erlkönig nicht?
Den Erlenkönig mit Kron' und Schweif?—
_____, es ist ein Nebelstreif. —

«_____, komm, geh mit mir!
Gar schöne Spiele spiel ich mit dir;
Manchbunte Blumen sind an dem Strand,
_____ hat manch gulden Gewand.»

_____, undhörestdu nicht,
Was Erlenkönig mir leise verspricht?
Seiruhig, bleiberuhig, _____;
In düren Blättern säuselt der Wind.

«Willst, feiner Knabe, du mit mir gehn?
_____ sollen dich warten schön;
_____ führen den nächtlichen Reihn,
Und wiegen und tanzen und singen dich ein.»

_____, und siehst du nicht dort
ErlkönigsTöchter am düstern Ort?
_____, ich seh es genau:
Es scheinen die alten Weiden so grau.

«Ich liebe dich, mich reizt _____ schöne Gestalt;
Und bist du nicht willig, so brauch ich Gewalt.»

_____, jetzt fast er mich an!
Erlkönig hat mir ein Leids _____!

Dem Vater grauset's, er reitet _____,
Erhält in den Armen das ächzende _____;
Er reicht den Hof mit Mühe und _____;
In _____ Armen das Kind war tot.

Die Studenten singen ein Lied «Der Erlkönig - Johann Wolfgang von Goethe.» 5 Minuten.

Übungen machen 10 Minuten (zum Thema Possesivpronomen).

Die Studenten singen ein Lied «Mein Hut» 5 Minuten.

Mein Hut, der hat drei Ecken.

Mein Hut, der hat drei E - cken, drei
E - cken hat mein Hut. Und hätt' er
nicht drei E - cken, so wär's auch nicht mein Hut.

Ablauf: Beim ersten Durchgang wird das Lied komplett gesungen. Beim zweiten Mal wird dein Wortweg gelassen, und zwar «Mein». Danach singt man das Lied von Neuem und lässt zwei Wörter weg («Mein Hut»). Dann lässt man drei Wörter weg ... Hört genau hin, wie es weiter geht und past beim Singen gut auf!

Zum Schluss singen sie das Lied Steine_rhythmuslied 3 Minuten.

Die Studenten werden benoten. 2 Minuten.

Dilafro'z YO'LDOSHEVA,
Farg'ona davlat universiteti dotsenti

MUHAMMAD YUSUF IJODINI SHAXSGA YO'NALTIRILGAN TA'LIM TEXNOLOGIYASI ASOSIDA O'RGANISH

Ma'lumki, shaxsga yo'naltirilgan texnologiyalar markazida o'quvchi shaxsi turadi. U o'quvchining rivojlanishiga sog'lom psixologik muhit yaratish, uni nizo va inqirozlardan asrash, tabiiy imkoniyatlarini rivojlantirish, qobiliyatini o'stirishga qaratilgan. Ushbu texnologiya asosida yuqori sinflarda Muhammad YUSUF ijodi bo'yicha o'quv treningi tashkil qilish o'quvchilarning adabiyot faniga bo'lgan qiziqishini oshiradi.

Buning uchun o'qituvchi o'quvchilarga bir necha kun avval shoir ijodini mustaqil o'rganish va she'rlarini yod olish topshirig'ini beradi. Trening olib boriladigan sinf xonasi Muhammad Yusuf portreti, o'quvchilar chizgan rasmlar ko'rgazmasi bilan bezatiladi. Shoir ijodi bo'yicha tayyorlangan slayd katta ekranda videoproektor yordamida namoyish etiladi.

O'qituvchi dars-treningni tashkillashtirib, joriy yilda O'zbekiston xalq shoiri Muhammad Yusuf tavaludining 60 yilligi keng nishonlanishi, uning asarlari va «Muhammad Yusuf zamondoshlari xotirasida» to'plamining chop etilishi, Muhammad Yusuf yashagan uyga yodgorlik lavhasi o'rnatilishi haqida ma'lumot beradi.

So'ng «**Hamma hammaga o'rgatadi**» mashqi o'tkaziladi. Unda o'qituvchi o'quvchilarga shoir Muhammad Yusuf hayoti va ijodi haqida bittadan o'zi bilgan ma'lumotni aytishni taklif etadi. Ishtirokchilar shoir hayotiga oid manbalar asosida bir-biriga bog'langan faqat bittadan fikr yoki shoir she'ridan parchalar keltiradi. Masalan:

1-o'quvchi: M. Yusuf 1954-yil 26-aprelda Andijon viloyatining Marhamat tumanida tug'ilgan.

2-o'quvchi: U O'zbekiston xalq shoiri.

3-o'quvchi: Ijodkor.

4-o'quvchi: «*Gulim, seni gulday asray olmadim, suyib, suyolmagan sultoning bo'ldim...*» va h.k.

Barcha ishtirokchilar keltirgan ma'lumotlaridagi birinchi so'zning bosh harfiga ko'ra alifbo tartibida tizildilar.

O'qituvchi uchgacha sanashni taklif etadi. Ishtirokchilar sanoq asosida uch guruhga bo'linadi va har bir guruh o'z guruhini nomlaydi. Uni izohlashda esa shoir satrlaridan foydalaniladi. Masalan:

1-guruh nomi: Bilolim. Izoh: «*Bilib qo'y, ortimda qolar izim sen, Jonimga malhamim, shirin so'zim sen, Qoramag'iz bolam, mening o'zim sen, Men bir chinor bo'lsam, o'zing – niholim*».

Biz guruhimizni «Bilolim» deb atadik, Muhammad Yusuf shu nomli she'rida eng ezgu tilaklarini nabirasi Bilolga bag'ishlaydi, biz ham Muhammad Yusufning nabiralarimiz.

2-guruh nomi: Tilak. Izoh: «*Har kimsaning bo'lsin o'zin boshpanasi, Har kimsa o'z kulbasida davron sur-sin. Odamni-ku aytmay turay, bu dunyoda hatto qushning yot butoqda ini qursin. Beshklari to'lib ketsin bir o'zbeklar, Tili chiqmay ko'zi chaqnar hur o'zbeklar – Davlatbeklar, E'tiqodbek, Iymonbeklar Bobojon, deb soqollaring silab tursin. Shunday yurtni xudoyimning o'zi qo'llab, shunday yurtni xudo o'zi asrab yursin!*»

Guruhimiz nomi – «Tilak»,

U hammaga bo'lar kerak!

3-guruh nomi: Oq tulpor. Izoh: «*Oq tulporim bor edi, beklar unga zor edi. Og'aynilar, ot menga ham do'st-u, ham yor edi*».

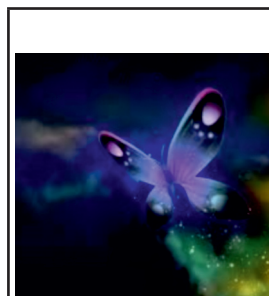
Guruhimiz nomi – «Oq tulpor»,

Pok tilaklar unga yor.

Guruhlarning o'z nomlari haqidagi izohlari tinglangach, ularga quyidagicha topshiriqlar beriladi.

1-topshiriq. «Rasmlarni izohlang» usuli. Shoir Muhammad Yusuf ijodidan parchalar, hayotining muhim lahzalari, yaqinlari, muxlislar bilan uchrashuvlari tasvirlangan suratlar stol ustiga qo'yiladi. Har bir ishtirokchi o'ziga ma'qul rasmlardan bittasini ajratib oladi. Kichik guruhda ishlab, tanlab olingan rasmlarni izohlaydi va taqdimotni boshlaydi.

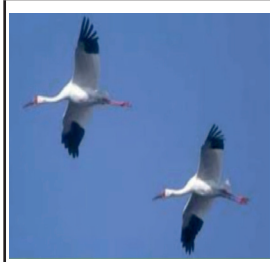
2-topshiriq. «Sirli sandiqcha» usuli. Bu usul shartiga ko'ra sinfga sirli sandiqcha keltiriladi. Unda kapalak, majnuntol, turna, tillaqo'ng'iz yoki lolaqizg'aldoq surati solingan konvertlar bo'ladi. Har bir guruhdan bir ishtirokchi chiqib, sandiqchadan konvertni oladi va undagi rasm asosida Muhammad Yusuf she'rlaridan parcha aytadi.



Tug'ilgandan men sho'rlikning
bag'rim qon,
Bir jismimda talashadi ikki jon.
Jon talahsam, tepamda charx
urgan ul,
Kapalakar odamlardan
mehribon...



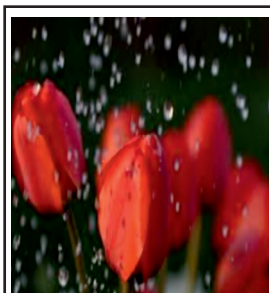
O'ksimagin, o yurak,
Bo'lma xomush, bo'lma lol:
Mening otam **oqterak**,
Mening onam **majnuntol**.



Issiq-issiq yurtlar izlab,
O'tayotir **turnalar**,
Hamdam-u hamyurtlar izlab,
Ketayotir **turnalar**...



To'xta, **tillaqo'ng'iz**,
U yoqqa borma,
Ariqdan o'tdingmi – u yog'i
g'o'za.
Tong oldi boshlagan ishingdan
qolma,
Yalpizning labidan so'raber
bo'sa.



Mendan nima qolar:
Ikki misra she'r,
Ikki sandiq kitob,
Bir uyum tuproq.
Odamlar ortimdan nima desa
der –
Men seni o'ylayman o'zimdan
ko'proq –
Lola, lolajonim,
lolaqizg'aldoq.

3-topshiriq. Guruhlarga oldindan tayyorlab qo'yilgan she'riy topishmoqlardan biri o'qib beriladi. Guruh ishtirokchilari o'zaro maslahatlashgan holda gap nima haqida ketayotganini aytib beradi.



*Munchog'im, otingni kim qo'ydi, Munchoq?..
Maysadek manglaying mayinki biram.
Begona emasman, bizlar hamqishloq –
Shu joyda chopqillab o'sgandim men ham.*

«Munchoq» kim? Yoki nima? (*Munchoq bu kuchuk. She'ming davomida fikr nima haqida ketayotganligi ayon bo'ladi: Siz, itlar, birovni sevsangiz agar, Itdek sodiqdirsiz balki bir umr. Bizlar-chi... Eh, qara, qo'llarim titrar, Bo'yingni qisvordim, shekilli, uzr.*)



*Gulga qo'nsa, qanotlari botmaydi,
Ojizlarim birovga tosh otmaydi.*

*Bir kun yashar, bir-birini sotmaydi,
...odamlardan yaxshiroq.*

Nuqtalar o'rnida qaysi so'z kelishi kerak? (**Kapalakar**).



*Baland shoxga osilib qoldi,
Bir oyog'i kirib ayri novdaga.
Kun bo'yi siltanib toydi holidan,
Qiyin, qiyin bo'ldi ushoq gavgaga...*

Azoblanayotgan qushning nomini toping? (*Bizlar tomoshabin, **qarg'a** azobda, To'lg'ana to'kilib ko'zlaridan cho'g'. Unday qil, bunday qil, deb o'rgatamiz, Daraxtga chiqqani bir yosh bola yo'q.*)



*To'xta, ...
U yoqqa borma,
Etik poshnasida ezilar joning,
Inson band, u sizning salomga zormi?
O'rtoq qumursqalar, menga ishoning.*

Nuqtalar o'rniga qaysi hasharotning nomi qo'yilishi kerak? (**Tillaqo'ng'iz**.)

4. Erkin suhbat: «Tasdiqlarni baholash» metodi asosida amalga oshiriladi.

Barcha ishtirokchilar doira shaklida o'tqazilib, qog'ozdagi oldindan tayyorlangan va uy vazifasi sifatida berilgan savollarni birma-bir o'qiydilar. Har bir ishtirokchi birin-ketin savollarga javob beradi va o'z fikrini aytadi.



Ayting-chi:

– Shoir Muhammad Yusuf ijodida qaysi g'oyalar ustuvor sanaladi?
– Uning qaysi she'rlarini sevib o'qiydilar?

– Muhammad Yusuf do'stlik tushunchasini qanday ta'riflaydi?

– Shoir she'rlarining o'ziga xosligi nimada?

– Muhammad Yusuf ona haqida qanday fikrlarni aytadi?

– Shoirning onasi qaysi jihatlari bilan sizning onangizga o'xshaydi?

– Ona yurtimiz O'zbekistonni shoir qanchalar ardoqlaganligi haqida fikr bildiring.

– Siz yurtimiz taraqqiyotiga qanday hissa qo'shmoqchisiz?

– Shoirning kelajak avloddan qanday umidlari bor?

– Muhammad Yusufni tabiat kuychisi deyish mumkinmi?

Trening so'ngida Sevara Nazarxonova ijrosidagi «Vatanim» qo'shig'i yangraydi.

O'qituvchi «Eng bilimdon ishtirokchi», «Eng ifodali she'r o'qiydigan ishtirokchi», «Fikrlovchi ishtirokchi» kabi ramziy nominatsiyalar asosida o'quvchilarni baholashi mumkin.

Shahlo ASATOVA,

Navoiy shahridagi 17-umumiy o'rta ta'lim maktabining
ona tili va adabiyot fani o'qituvchisi

MUHAMMAD YUSUFNING DIL DAFTARIGA SAYOHAT

Muhammad Yusuf o'zbek xalqining jonfido farzandi, katta iste'dod sohibi edi. U betakror, serjilo she'rlari bilan Vatan madhini tarannum etdi, yurt muhabbatini dillarga jo etdi. "Vatanim", "O'zbekiston", "Qayda bor?", "Hayrat", "Izhori dil", "Andijon" kabi she'rlari orqali Vatanning beqiyos timsolini yarata oldi.

*Ko'hna tolbeshidan boshlangan olam,
Senga iddaolar qilmay sevaman,
Bir kuni singlim, deb, bir kuni onam –
Vatan, kimligingni bilmay sevaman!..*

Ushbu satrlar tilingizga ko'chgani hamon qalbingizda g'urur, ko'nglingizda surur paydo bo'ladi.

Muhammad Yusufning "Xalq bo'l, elim", "O'xshasa o'ziga o'xshaydi o'zbek", "O'zingdan qo'ymasin, xalqim", "Tavallo" kabi she'rlari qulog'imiz ostida, qalbimiz qatida doimo jaranglab turadi, el-yurt ravnaqi uchun jon fido bo'lishga chorlaydi.

Shoir muxislari qalbiga milliylik ufurib turgan satrlari bilan kirib bordi. Uning she'rlarida milliy g'urur, o'zbekona lutf, go'zal qadriyatlarimiz o'z aksini topgan. Jumladan, "Chimildiq" she'rida hayo va nomusni saqlab turgan qo'rg'on, millat kamolini bog'laydigan rishta – chimildiq shunday ta'riflanadi:

*Garchi ipak devoring,
Hech kim seni qurgan yo'q,
Ammo ikki dunyoda
Sendan baland qo'rg'on yo'q.*

Uning purma'no satrlarini o'qigan sayin o'qigingiz kelaveradi:

*Ko'ringanni duolar
Qilar bizda momolar.
G'animga ham omonlik
Tilar bizda momolar.
Momolar har joyda bor,
Bizda bori qayda bor?..*

O'zbekona urf-odatlarining unutilayozganidan ranjigan shoir "Kokiling" she'rida shunday yozadi:

*Momom o'rib o'tgan soch,
O'sib tovon o'pgan soch,
O'sib tovon o'pganda,
Yig'lab-yig'lab ketgan soch...
Kokiling kim kesdi, yor?*

"O'zbekmomo", "O'zbek ayollari", "O'zbek qizlari" she'rlarida ham o'zbek ayoliga xos hayo, vafo, sadoqat, bag'rikenglik, bolajonlik fazilatlarini yorqin aks ettiriladi.

Dili qaynoq, ruhi uyg'oq shoirning she'rlarida insonning insonga g'animatligi, diydorning dunyodagi barcha lazzatlardan totliroq ekani o'z ifodasini topadi:

*O'tar qancha yillar to'zoni,
Yulduzlar – ko'z yoshi samoni.
O'tar inson yaxshi-yomoni,
Mehr qolur, muhabbat qolur.*

Shoirning dunyodagi eng mo'tabar zot – ona timsoli tarannum etilgan misralari qalbingizga selday oqib kiradi, umunday mavjlanadi:

*Oh, mening ortimdan ovvora onam,
Bir parcha yuragi ming pora onam.
Har baloni ko'rib yorug' dunyoda,
Toshkanni ko'rmagan bechora onam.*

U "Singlimga maktub" she'rida jigargo'shasiga yetarli-cha mehr ko'rsatolmayotgan aka sifatida gavdalansa, "Uzi", "Qizlar qo'shig'i", "Bor bo'lsin", "Madinaga" she'rlarida jonkuyar ota timsolida namoyon bo'ladi.

Shoir hamisha kishilar og'irini yengil qilishni o'yladi, tilaklarning eng sarasini ularga tiladi. Samimiy tuyg'ular qatiga otalar duosini, onalar istagini, millatning urf-odatlarini yimyon, diyonatning tarozisini joyladi:

*Har kimning ham sochlariga oq tushsin,
Ajin tushsin yuzlariga, dog' tushsin.
Har kimning ham quvvat ketib belidan,
Qo'llariga aso bir tayoq tushsin.*

Muhammad Yusuf she'riyatida tabiat, atrofimizni o'rab turgan olam nafis chizgilarda tasvirlanadi. Uning she'rlarini o'qir ekanmiz, go'zal bog'u chamanzorlar, bir-biriga oshufta gul-u bulbullar, nafis chayqalgan lolaqizg'aldog'-u, ajib bo'ylarini atrofga taratgan rayhon, suv bo'yiga yastanib ariq labida bo'y cho'zgan yalpiz, ko'klam darakchisi boychechak, ko'kda charx urayotgan qaldirg'och, guldin gulga qo'navotgan ma'sum kapalak, shoir bilan birdek g'arib bo'lgan erka kiyik-u ko'zlari yoshga to'lgan jayronlar ko'z oldimizga keladi. Shoir ko'ngillarga ajib bir yorug'likni olib kirgan, dillarni sarxush etgan ko'klam sururi tasvirini xuddi jonli manzaradek chizib beradi:

*Ko'nglimga ko'k binafshalar sochilsin,
Kokiliga tolpopukdan soch ilsin,
Boychechakka borar yo'llar ochilsin –
Ko'klamoyim, ko'kingdan ber bir chimdim.*

Uning she'riyatida qizg'aldoq obrazi o'ziga xos tasvirlanadi. Ushbu mahzun satrlarda qizg'aldoq qalb hasratining ifodachisi bo'lib gavdalanganining shohidi bo'lamiz:

*Bahor kelsa, bog'larga
Sevishganlar sig'maydi.
Mening kuygan ko'ksimda
Qizg'aldoqlar yig'laydi.*

Shoirning qalb ardog'i, qirlarda qolgan jayronko'z ohuga muhabbati qo'l tegmay to'kilgan qizg'aldoqqa o'xshatilgan:

*Muhabbatim, qaydasan, qalb ardog'im,
Jayronko'zim, qirlarda qolgan ohum,
Qo'lim tegmay to'kilgan qizg'aldog'im,
Endi seni izlab qaydan toparman?*

Muhammad Yusufning yana bir shoh satrida yal-yal yonib qirlarni bezagan, alvon kokillarini yoyib, yerni o'ziga toshoyna aylagan o'ksik qizg'aldoq obrazi berilgan:

*Qizg'aldog'im, qirdan bo'lak koshonang yo'q,
Kokil yoysang, yerdan bo'lak toshoynang yo'q.
O'ksib-o'ksib turganingda o'zim borib,
Peshonangdan o'pay desam, peshonang yo'q...*

Yana boshqa bir she'rida sevgi hasratlarini yoriga ayto olmay, bag'ri-dili dog' bilan to'lgan shoirga tomda o'sgan qizg'aldoq singil misol hamdard bo'lib yordamga keladi:

*Yodladim-u, ayto olmay unga
Bag'ri-dilim to'ldi dog' bilan.
Osmonlarga termulib yotdim
Tomda singlim qizg'aldoq bilan.*

Muhabbat haqida she'r bitmagan shoir, asar yozmagan yozuvchi topilmasa kerak. Muhammad Yusuf tilida muhabbat o'zgacha ohangda jaranglaydi:

Muhabbat, sen chiroyli,
Muhabbat, sen go'zalsan.
Tag'in bir zum turaylik,
Gapirmayman, uyalsang...

Shoir muhabbatga "go'zal iztirob", "ulkan dard", "yura-gimni to'kib qo'ygan ko'hna tuyg'u" deya ta'rif beradi. Shoirning hech kimnikiga o'xshamagan his-tuyg'ulari va jozibali o'xshatishlari, nafis ayblovlar ko'ngillarga xush yoqadi:

Rayhon, hidlaringni
Yo'llarimga sep,
Kut meni
Har oqshom
Ko'kka oy chiqqan.
Faqat
Yig'lamagin,
Gunohim ne deb,
Aybing –
Onang seni
Chiroyli tuqqan!..

Muhammad Yusuf qalami o'tkir, fikri teran shoir edi. Uning qalamidan yaralgan she'riy misralar qalblarga quyilib, kishini o'ziga asir etadi.

Tildan qolsam ko'zda qotib yoshlarim,
Ko'nglimdan boshqa bor, axir, ne zarim?
Yerlarga egilgan kuni boshlarim,
Yig'lashni ham bilmas mening qizlarim.

U erta so'nishini bilgan yulduz misol qalblarni titratib she'r gavharini tizadi. Shoir oldindan uyg'oq qalbi ila o'g'lidan ayrilgan, qalbi giryon onasining qalb nidosini sezgan va misralarga muhrlagan edi:

Sig'may qolsam shunday keng bu jahona,
Osmonlarga bo'lsa ruhim ravona,
Jonsiz tanim ustida ham parvona
Onam yig'lar, onam yig'lar, onam u...

Shoir eng go'zal she'rlaridan biri "Lolaqizg'aldoq"ni Shavkat Rahmon xotirasiga bag'ishlab yozgan edi. Bu she'rda u nafaqat Sh. Rahmonning, balki o'zining taqdir chizgilarini ham donishmandona tasvirlab berganga o'xshaydi:

Mendan nima qolar: Ikki misra she'r
Ikki sandiq kitob, bir uyum tuproq.
Odamlar ortimdan nima desa der,
Men seni o'ylayman o'zimdan ko'proq –
Lola, lolajonim, lolaqizg'aldoq!

Muhammad Yusuf she'rlari mudom qalblarimizni hayajonga solib kelmoqda. Uning sof tilaklari barchamizni ezgulikka chorlayversin!

(Boshi. 16-betda)

Iroda ISHONXONOVA,
Ilmira USMONOVA,

Toshkent farmatsevtika instituti qoshidagi akademik litsey
ona tili va adabiyot fani o'qituvchilari

DARSLARDA NOAN'ANAVIY USULLARDAN FOYDALANISH

Tiyra dilman shona zulfingni
parishon aylagach,
Subhi ayshim shomi g'amdur
chehra pinhon aylagach.
(«Nodira – Komila» devoni)
Yoinki, Navoiyning mashhur
matla'sini eslaylik:
Tun oqshom keldi kulbam sari
ul gulruh shitob aylab,
Xiromi sur'atidin gul uza xo'ydin
gulob aylab.

(«Navodir un-nihoya», 68-g'azal)
Nodirada esa g'azal shunday boshlanadi:

Agar gulshang'a kirsar sarvi
gulro'yim xirom aylab,
Yugurgay sarvi gul yuz marhabo
birla salom aylab.
(«Nodira – Komila» devoni)

O'quvchilar shu tariqa o'z fikrlarini bayon qilib, taqdimotda ishtirok etadilar.

Kichik guruhlarda ishlash usulini «Hamza – shoir, dramaturg, pedagog» mavzusidagi o'quv mashg'ulotida ham qo'llash mumkin. Bunda o'quvchilar 4 guruhga ajratiladi. Guruhlarni «Hamzaning hayot yo'li», «Hamza – shoir», «Hamza – dramaturg» va «Hamza – pedagog» deb nomlash mumkin. «Hamzaning hayot yo'li» guruhi a'zolari ijodkorning umr sahifalari, oilasi, ilk ustozlari,

asarlari, olgan mukofotlari to'g'risidagi bilimlari bilan o'rtoqlashadi.

«Hamza – shoir» guruhi quyidagi ma'lumotlarni berishi mumkin: «Hamza Hakimzoda Niyoziy o'z ijodini an'anaviy lirik she'rlar yozishdan boshladi. U «Nihoniy» (yashirin, maxfiy) taxallusida ijod qildi va 1905–1914-yillarda yaratilgan she'rlarini to'plab, «Devoni Nihoniy»ni tuzdi.

Devonga shoirning g'azal, masnaviy, murabba', muxammas, musaddas janrida yozilgan 177 ta she'ri kiritilgan.

«Hamza – dramaturg» guruhi a'zolari ijodkor haqida shunday ma'lumotlarni berishlari mumkin: «Hamza Qo'qon teatr truppasi uchun sahna asarlari – dramalar yozdi. Adib «Zaharli hayot yoxud ishq qurbonlari» dramasi 1915-yilda yozgan. Ushbu dramadan keyin u «O'ch», «Muxtoriyat yoki avtonomiya» (1917), «Kim to'g'ri?», «Boy ila xizmatchi» (1918) kabi sahna asarlarini yaratdi».

Shu bilan bir qatorda guruh a'zolari Hamza asarlarida ilgari surilgan g'oyalar hamda asar qahramonlari xususida o'z fikrlarini bildirishlari lozim.

«Hamza – pedagog» guruhi a'zolari Hamzaning o'qituvchilik faoliyati haqida shunday so'z yuritishadi:

«Hamza 1910-yilda Toshkent shahrining Qashqar mahallasida birinchi marta usuli jadid maktabini ochadi. Bu davrda u Turkiston jadidchilik harakatining rahbari Munavvarqori Abdurashidxon o'g'li va uning shogirdlari aka-uka Shokirjon va Sobirjon Rahimiylar hamda Sami qori bilan yaqindan hamkorlik qilgan.

1914-yilda dastlab Marg'ilonda, keyin Qo'qonda usuli jadid maktabini ochadi. Hamza yangi maktablar uchun «Yengil adabiyot», «O'qish kitobi», «Qiroat kitobi» kabi darsliklar yaratadi. 1915-yilda qo'qonlik ma'rifatparvarlar bilan hamkorlikda usuli jadid maktablarini darsliklar bilan ta'minlash maqsadida «G'ayrat» kitobxonasi tashkil etadi. Bu kitobxonada Saidrasul Saidazizovning «Ustodi avval», Munavvarqorining «Adibi avval», «Adibi soniy», Mahmudxo'ja Behbudiy, Abdulla Avloniyning darsliklari ham bor edi.

Shunday qilib, kichik guruhlarda ishlash usuli Hamza ijodining barcha qirralarini qamrab olishga yordam beradi, o'quvchilar faolligini oshiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

Mahbuba Qodirova. Davr Nodirasi. T., 1985.
To'xtasin Jalolov. O'zbek shoirlari. T., 1970.
Nodira – Komila. Devon. T., 2001.
Milliy uyg'onish davri o'zbek adabiyoti. T., 2004.

Нўъмон РАҲИМЖОНОВ,
филология фанлари доктори, профессор

МУҲАММАД ЮСУФ ЛИРИКАСИДА ҚУШ ТИМСОЛИ

Биргина XX аср ўзбек шеърятининг тараққиёт босқичларини кузатадиган бўлсак, айтайлик, 30–60-йиллар ёки 80–90-йиллар шоирлари фольклор образларидан ижодий фойдаланишда бир-биридан ажралиб туришини кўриш мумкин. Бу, аввало, бадий-эстетик талқинларда зоҳир бўлади. Хусусан, Ҳамид Олимжон ёки Миртемир, Эркин Воҳидов ёки Абдулла Орипов, Рауф Парфи ёки Муҳаммад Али, Шавкат Раҳмон ёки Муҳаммад Юсуф изланишларида фольклор образлари тизими анъаналар асоси сифатида юзага чиқади. От, Қуш, Дарахт, Аждар, Пари ва бошқа образлар талқинида инсоннинг жамиятга, табиатга муносабати, руҳий дунёси манзаралари бетакрор маъноларда, ранг-бўёқларда, оҳангларда тажассум топади.

Ижодкорнинг ўзига хослигини кўрсатувчи бу хусусиятлар инсоннинг ўтмиши ва бугунги ҳаёт билан алоқалари нечоғлиқ теранлигидан, воқеликни бадий идрок этишдаги тарихийлик асосларидан воқиф этади. Сўз санъатининг тарихий хотираси сифатида намоён бўлади. Ҳаёт учун муттасил янгиланиш жараёни хос. Ана шу эврилишлар издиҳомида анъанавий образлар ҳам ўзгаришга учрайди. Ўз зиммасига юкланган янги-янги маънолар натижасида улар эскирмайди, “қаримайди”.

Шоирнинг бетакрор маҳорати асарларидаги поэтик образлар ташиган эстетик, ахлоқий, фалсафий маънолар салмоғи ва индивидуаллиги билан белгиланади. Ана шу жараёнда нозик бир ҳолат бор. Бу – бадий образ табиатидаги боқийлик ва замонавийликнинг уйғунлиқда, яхлит бирликда зоҳир бўлишидир. Шу маънода Муҳаммад Юсуф лирикасидаги биргина Қуш образини кўздан кечириш мароқли. Бу образнинг шоир ижодидаги устуворлиги шундаки, у айнан Муҳаммад Юсуф бадий тафаккурини белгиловчи индивидуалликка, ўзига хос маънолар тизимига эга. Қуш образи шоир шеърларининг маъно салмоғи, теранлигини белгилаш билан бирга ижодининг бадий-эстетик тароватини ҳам кўрсатади.

“Қушлар ҳам йиғлар”, “Рух тўтиси”, “Кузда кетган турна қайтгандек баҳор”, “Кўкламойим”, “Эрка кийик”, “Тунда шеър айтишдик капалак билан”, “Қалдирғоч”, “Атиргулдан юмалади капалак”, “Жонимда жон қолмас...”, “Ўксимагин, о юрак”, “Булбул”, “Йиллар ҳам кўчманчи қалдирғочлардек”, “Чўлоқ турна” каби кўплаб шеърларида Оққуш, Чумчуқ, Қалдирғоч, Булбул, Тўти, Турна, Бургут образлари яхлит мужассамлашган ҳолда Қуш тимсолини намоён этади. Тўғри, Муҳаммад Али, Рауф Парфи, Абдулла Шер, Шавкат Раҳмон, Матназар Абдулҳаким каби шоирлар шеърятини ҳам Қуш образи билан боғлиқ мажозий маънодорлик алоҳида бир йўналишга эга. Бу ҳол бир хилликка, фикр қайтариқларига олиб келаётгани йўқ; аксинча, шеърятимизнинг мавзу ҳадрларини кенгайтириш билан бирга бадий-эстетик талқин усуллари нечоғлиқ хилма-хиллигини тасдиқлаётир. Ҳар бир шеърдаги Қуш образининг ўзига хос маънодорлиги услубий индивидуалликларнинг ҳам бетакрорлигини асослаётир, таъминлаётир.

Азал-азалдан онг-шууримизда Қуш образи билан боғлиқ анъанавий тасаввур ва тушунчалар бор. Хусусан, осмон, бепоён ям-яшил кенгликлар, парвозлар, гўзаллик, ғайрат-шижоат, яшаш шавқи ва иштиёқи кўз ўнгимизда жонланади. Муҳаммад Юсуф шеърларида Қуш образи воситасида бугунги куннинг муҳим ижтимоий, маънавий-ахлоқий масалаларига жавоб изланади. Хусусан, “Мана шу – мен туғилган гўша” шеърини лирик қаҳрамонни тириклик, воқелик шунчалар саволларга кўмиб ташлаганки, у бемажол, афтода ҳолатда. Ҳатто осмон тўла юлдузлар ҳам унга мўлтираб термулади. “Ўлсам мени савол ўлдирар, Айвондаги қалдирғочдек Улар тизилишиб ўлтирар”, – дейди у. “Оққушлар” шеърини айтилишича, одамлар бир-бирига тошбағир, тарикчалик меҳрни ҳам дариф тутарлар. Оққушлар кўкни тўлдирса, ёмғир ҳам оппоқ тусга кириб учади; Саҳарлардан шудринг-шароб ичарлар. Бу бежиз эмас. Улар ёмғир нафасини, шудринглар эпкинини қабрларга элтиб кучарлар. Қаранг, оққушлар одамлардан ҳам меҳрибон.

Одамлар... ўз манфаати йўлида бунчалар шайқатсиз бўлмаса? Қора терга ботган, арра қўлида. Ана, қаранг, гурсиллаб йиқилди терак. Ака, бизнинг қилмишимиздан Тунда қушлар йиғласа керак, – дейди “Қушлар ҳам йиғлар” шеърининг лирик қаҳрамони.

*Она чумчуқ айлаиб кетмас,
Кўнглига қил сигмаса керак.
Эски индан ташиб бориб хас,
Янги инда йиғласа керак.*

Эҳ одамлар. Ҳою ҳавас гадолари. Баланд бўлар уйлари тоғдек; Айвонида устун ул терак. Биз яшармиз, кўнглимиз чоғдек, Шунда қушлар йиғласа керак, – дейди лирик қаҳрамон.

Одамлар қушлар уя қурган теракларни йиқитиб, данғиллама уй-жойлар қуради, кўнглини чоғ этади. Лекин қушларни дарбадар этиш эвазига ниятига етишяпти. Эй дўстларим, дунёда Ортда қолган из яхши, Булбули йўқ баҳордан Қумри тўла куз яхши, – дейди дўсти Хуршид Давронга бағишланган “Яхши” шеърини. “Осмон бўлмас, кўшқимда сен яйрасанг, Қалдирғоч, яйрармидим ўзим ҳам”, – дейди лирик қаҳрамон “Қалдирғоч” шеърини.

Шоир шеърларидаги Тўти, Бургут, Қумри, Чумчуқ, Булбул, Қалдирғоч – барчаси Қуш тимсолининг серкира маъно қатламларини акс эттиради. Яна шоир лирикасининг образлар системасини белгилайди. Агар, эътибор берсак, улар ҳар бир шеърда маънавий-ахлоқий мазмунни ифодалаш баробарида лирик қаҳрамон ҳолати ва кайфиятини, уйлари ва кечинмаларини англатаётир. Шу тариқа муаллифнинг воқеликка, жамият ҳаётининг у ёки бу кўринишига, муайян ҳолатига нисбатан эстетик позициясини ҳам ифодалаётир.

Юқоридаги шеърларда кузатилганидек, кўнгли хуррияти, инсон шаъни ва қадри масаласи ҳаёт-севарлик ғоясининг ўзак мағзини ташкил этади. Деярли ҳар бир шеърда ҳаётга ошуфталик, умрнинг қадрига етиш, кўнгил деб аталган олий маснадга мутелик дара-

жасидаги меҳр-эъзоз, муҳаббат туйғуларининг рангин қирралари бадиий тадқиқ этилади. Кўнгил хуррияти, инсон шаъни ва қадри масаласи ҳаётсеварлик ғоясининг мағзини ташкил этади.

*Жонимни чўқийди бир қуш келиб жим,
Мен сени билмайман, эй Қуш, сен ким?..
Сен менга ҳеч киммас, мен сенга ҳеч ким,
Сенга нима керак яна, эй кўнгил.*

Осмон қушларга, қушлар эса осмонга мансуб. Ҳар иккиси эркинлик, эрк иштиёқи, парвозлар рамзи. Зангори кенгликлар, қанотлар, парвозлар – эркинликнинг зоҳирий аломатлари. Эрк – кўнгилни англашдан, инсон шаъни ва қадрини баланд тутишдан бошланади. “Қушлар ҳам йўғлайди” шеърида кузатилганидек, одамлар табиатидаги худбинлик, ўз манфаати йўлида ҳар қандай нарсани оёқ ости қилиши, аввало, ўз қадри ва шаънини топташидир. Теракнинг қулаши шунчаки оддий ҳолат тасвири эмас. У одамлар худбинлигининг оний ҳолати, ҳою ҳаваслари йўлида юзтубан кетиши, маънан қашшоқлигининг бир кўриниши. Ахлоқий ноқисликнинг бир шакли. Шу боисдан ҳам қушлар одамларнинг ноҳўя қилмишларидан узун тунлари ўқиб-ўқиб йўғлаб чиқар.

Ана шу қиёс орқали Қуш тимсолга, поэтиканинг муҳим унсурига айланаётир. Яна шоирнинг руҳоний маданиятидан, воқеликни бадиий идрок этиш ва эстетик баҳолаш салоҳиятидан ҳам воқиф этаётир. Тўти, Чумчук, Булбул, Қалдирғоч, Бургут образлари шоир шеърларида маънавий-ахлоқий масалаларга муносабат билдираётган маънолар йиғиндисига айланиб қолаётгани йўқ. Бошқача айтганда, маънолар “қутиси”, “сандиғи” эмас. Аксинча, давр билан, ижтимоий воқелик билан боғлиқ равишда зўравонликнинг турли хил кўринишларига, бедодликларга исён тариқасида юзага келаётир. Қуш образи ҳолатларнинг рамзли ифодасига айланаётир. Ҳаётийлик, ҳаётий мазмун касб этаётир. Шу тариқа, минг-минг йиллардан бери оғзаки ва ёзма шеърятда яшаб келаётир. Қуш образи янги ижтимоий-ахлоқий маънолар ифодалашига кўра ёшармоқда. Бу тахлит эврилиш боиси маънавий ҳаёт билан ижтимоий воқеликнинг турфа хил кўринишларини бадиий тадқиқ этишга қаратилганлиги билан изоҳланади.

Муҳаммад Юсуфнинг аксар шеърларида (“Чўлоқ турна”, “Севгим менинг”, “Рух тўтиси”, “Мана шу мен туғилган гўша” ва ҳ.к.) қушларнинг қанотлари, парвоз асосий маъно ифодаловчи бадиий унсур сифатида кўзга ташланади. Чўлоқ турна бир оёқлаб бўлса-да, лирик қаҳрамон уйини топиб келади. Ёвуз кимсалар унинг бир оёғига, қанотига шикаст етказишган. Лирик қаҳрамон чўлоқ турнага ҳамдардлик билдиради (“Беғонамас бу кўргилик, Бошга тушган. Менинг ҳам қоқ юрагимга Тош отишган”). Лирик қаҳрамон билан чўлоқ турнанинг дарди бир. Воқеликдаги, одамлар феъли-фаолиятидаги ёвузлик кўринишларидан кўнгли зада, қалби яра. Қанотлар қушнинг эркин парвозини таъминлайди. Лекин улар қайрилган, шикастланган. Лирик қаҳрамоннинг ҳам юрагига тош отиб яралашган. Ҳар иккисининг ҳам кўнгил эркига раҳна солишган. Демак, ҳали ҳаётимизга, одамлар кўнглига гўзаллик етишмаяпти.

“Рух тўтиси”, “Севгим менинг...” шеърларида эса кўнгил эрки масаласида ўзгача бадиий талқинларни кўришимиз мумкин. «Бош бир кун тош ёстиққа

етар, Рух тўтиси танни тарк этар, – дейди лирик қаҳрамон “Рух тўтиси” шеърида. Эътибор беряпсизми, у булбул ёки бургут эмас, рух тўтиси. Ҳаётдаги бедодликлардан, кўз қарашларию овозини ҳам банди этишаверганидан руҳидаги Қуш ўз овозини йўқотиб, оддий тўтига айланиб қолган. “Севгим менинг” шеърида ушбу фикр янада чуқур, маънодор, бадиий фикр фожиавий оҳангга йўғрилган:

*Сен қуш бўлиб учдинг-кетдинг, тутолмадим,
Оху бўлиб қочдинг, қувиб етолмадим...
Ана, ажал остонамда турар бўйлаб,
Фаришталар чорлар мени ўлан сўйлаб,
Жаннатларда зерикарман сени ўйлаб,
Ай, юзингни бир кўрмадим, менинг севгим.*

Англашиладик, ишқ-севги туйғуси, ёрга, севгили қизга бўлган майл-меҳрдан кўра теранроқ, кўламдор маънога эга. Хусусан, у кўнгил хуррияти билан боғлиқ рамзли кўриниш касб этаётир. У тушовланмаган туйғу, эркин фикр ташналигида кечган кўнгил маърифати.

Кўринадики, шоир шеърларида Қуш образи инсон руҳияти, кайфияти ва кечинмаларининг турфа маъно қирраларини акс эттираётир. Бадиий маъно ижтимоий-эстетик аҳамият касб этаётир. Қанотлар шоир шеърларидаги фикр ва туйғу эркинлиги рамзига айланаётир. Демак, Қуш образи шоир лирикасида, аввало, кўнгил хуррияти, фикр ва туйғу эркинлиги тимсолидир.

Муҳаммад Юсуф “Меңдай ғарибни ҳам кўролмастар бор” шеърида шундай ёзади:

*Дўстлар, дегим келар,
Бўлманг хавотир.
Узоқ яшамайман шундай ҳам ўзим.
Умрим бир боғ кезиб ўтгай наводир,
Сўнар у бир очиб юмгунча кўзим.*

Ёки “Капалаклар” шеърида ўқиймиз:
*Гулга кўнса қанотлари ботмайди,
Ожизларим бировга тош отмайди.
Бир кун яшар, бир-бирларин сотмайди,
Капалаклар одамлардан меҳрибон.*

*Капалакнинг Каъбасидир ҳур дала,
Даласида меҳр тўла, нур тўла.
Бахтсиз бўлса бари бахтсиз бир йўла,
Капалаклар одамлардан меҳрибон.*

*Муҳаммадга ишонган, эй мўминлар,
Ўлсам, сўзим эслаб, ўйга чўминлар.
Капалакнинг қанотига кўминлар,
Капалаклар одамлардан меҳрибон.*

Миллат диди, халқнинг бадиий савияси, бу – шунчаки чиройли, жарангдор сўзлар йиғиндиси эмас. У фикр тарбияси, туйғулар тарбияси орқали восил бўладиган гўзалликдир. Шеърят, аввало, ана шу тахлит таъсир қуввати билан суюкли, эъзозлидир. Ушбу жараёнда инсоннинг ҳис-туйғулари чархланади, фикри ўсади, тафаккури камол топади. Магнит жисмларни ўзига тортиб тургани сингари шеър ҳам кўнгилларни, ақл-шуурларни эзгуликка пайванд этаркан.

Хуллас, Муҳаммад Юсуф шеърлятида Қуш образи шоир тафаккурининг чексиз сарҳадларини ўқувчи ҳаёлида гавдалантиришга хизмат қилади. Воқеликни бадиий тасвирлашда бетақор образ даражасига кўтарилади. Бу шеърятдаги Қуш образи сара туйғуларни баъзан исёнкорлик, баъзан маҳзунлик билан ўз қанотларида ҳаёлот юксакликларига олиб чиқади.

¹Муҳаммад Юсуф. Сайланма. Т., 2004. 45-бет.

Muhabbat BOTIROVA,

Andijon viloyati Marhamat tumanidagi 31-sonli davlat ixtisoslashtirilgan maktab-internati ona tili va adabiyot fani o'qituvchisi

MUHAMMAD YUSUF HIKMATLARI

Inson tafakkuri xazinasi ming yillar osha so'zda jamlanadi va abadul-abad yashaydi. Ota-bobolarimizning so'zga jo bo'lgan hikmatli o'g'itlari millat tafakkurini yoritadi. Amir Temur tuzuklari, Alisher Navoiyning donish iboralari fikrimizning yorqin dalilidir.

Samimiy tuyg'ular kuychisi Muhammad Yusuf ijodida ham ana shunday hikmatli satrlar ko'plab topiladi. Garchi bu ijodkor qisqa umr ko'rgan bo'lsa-da, o'zidan millat ma'naviyatini boyituvchi ajoyib meros qoldirib ketdi. Uning she'riyatida azaliy haqiqatlarning o'ziga xos ifodasi bilan birga yangi asr tafakkuri jilolarini ham ko'rish mumkin. Muxlis Muhammad Yusuf she'riyati bilan tanishar ekan, nima yaxshi-yu nima yomon; nima boqiy-u nima foni; inson qaysi aqidalar olamida yashashi kerak kabi savollarga javob izlagan kishi siyomosini ko'radi. Sho'irning kashf etgani va topgan haqiqatlari o'laroq yaratilgan satrlarga har bir o'quvchi qo'shiladi, ularga chin yurakdan ishonadi, ko'ngil beradi. Bu satrlar yuraklarga yorug'lik baxsh etadi, ma'naviy oziq beradi, yoshlar qalbida vatanparvarlik hissini oshirib, tinchlikning qadriga yetishga o'rgatadi, mardlik va or-nomusni uyg'otadi, mehr-muhabbatni shakllantiradi.

Quyida jurnalxonlar e'tiboriga Muhammad Yusufning hikmatli satrlari havola qilinadi.

VATANPARVARLIK, TINCHLIK-TOTUVLIK

Yurt ishqida yonmas yurak – yurak emas.

Unutmang, bu ko'hna charxi falakda

Vatandan boshqasi hammasi mayda.

O'zingniki emas hatto o'chog'ing
O'zingdan chiqmasa bir kuni sulton.

Erk degani o'zi kelib eshik qoqmas,
Jon chekmasang, osmonlardan omad yog'mas.

Bu dunyoda eng yorug' baxt – el tinchidir.

Ozod yurtda, obod yurtda bor kelajak,
Hur o'lkada mudom yo'ldosh, yor kelajak.

MARDLIK, OR-NOMUS

Mard mushkulni yengar, nomard bo'yin egar.

Yigit yo'li xatarsiz bo'lmaydi.

Mardlari bor elning boshi egilmaydi,
Nomard qoni qirq yilda ham qo'shilmaydi.

Nomus uchun nomni emas, ruhni o'stir,

Og'ir kunda yovdan qochgan – yovga do'stdir.

Vijdon – oliy hakam.

Yigit borki – millat omon,
Yigit borki – qo'rg'on butun.

DO'STLIK VA AHILLIK

Yomon do'stdan yerda yotgan tosh yaxshi,
Yorilsa ham egilmagan bosh yaxshi.

Bo'lar elning bolalari bir-birin der,
Bo'lmas elning bolalari bir-birin yer.

Oqibatsiz elda erk bo'lmas,
Muruvvatsiz elda saodat...

Totuv yurtda tuproq o'zin tog' aylagay,
Bir-birini qo'llagan yurt kam bo'lmagay.

Ko'k yorishgay tug'ishganlar topishganda.

Kengashganga tor dunyolar keng bo'ladi.

O'nta nomard do'stingdan,
Bitta cho'loq ot yaxshi.

Dunyo bo'lsin qorong'u,
O'z do'stini sotganga.

Do'st asqatar bosh bukilsa kulfatlarda,
Kulfatlarni topar odam ulfatlarda.

Bo'linganning butun rizqi bo'linadi.

MEHR-MUHABBAT VA ISHQ

Sevmoq bu – o'zingni anglamoq asli.

Suymoq bu – gulxanda kuymoq azali.

Ishq dardiga ishqdan bo'lak malham yo'q.

Yolg'on muhabbatdan yolg'on narsa yo'q.

Tig'i yomon agar alam o'tsa jondan.

Insonga mehr eng oliy mukofot.

Deydilarki, muhabbat bilmas masofa,
Ayriliqni pisand qilmas masofa.

QIZLAR QADRI

Qiz yo'q uyda sarin sabo esmaydi,
Qiz yo'q uyda jambil-rayhon o'smaydi.

Qiz do'st bo'lsa – siringizni sotmaydi.

Qiz bor uyning fayzi bo'lak, deydilar,
Jannat yo'li – qiz bor yo'lak, deydilar.

Qizlar borki, o'lka omon, qo'rg'on but,
Qiz kutmasa, yigit olov kecharmi?

Yigit yo'lning, qiz ko'ngilning sultoni.

Tog'ni dast ko'targan tan
Goh bir so'zni ko'tarmas.
Qizni beayb yig'latgan
Yigit zoti ko'karmas.

Bo'y yetgan qiz uchirma qush, uchar-ketar.

RAQAMLI VIDEOO'YINLAR: ularni ta'limga tatbiq etish masalasi

Ta'limda raqamli videoo'yinlarning o'rnini beqiyos. Hozirgi kunda 8 yoshdan 18 yoshgacha bo'lgan o'smirlar o'rtacha hisobda bir kunda 50 daqiqani videoo'yinlar uchun sarflashadi. 6 yoshdan 18 yoshgacha bo'lgan o'smirlarning 30 foizi esa eng kamida haftada bir marotaba bir yoki bir nechta o'yinchi tomonidan o'ynaladigan onlayn videoo'yinlaridan bahramand bo'lishadi. Videoo'yinlar bugungi avlodning ko'ngilochish tushunchasiga bo'lgan qarashlarini o'zgartirdi.

O'quvchilar raqamli videoo'yinlarni o'ynash barobarida bu o'yinlar haqida o'qiydi, tasavvur qiladi, atrofida bilan bu haqda suhbatlashib, erishgan yutuqlari bilan bo'lishadi. O'quvchi raqamli videoo'yinlarni o'ynash jarayonida interfaol muhit sharoitida murakkab topshiriqlarni bajaradi, o'yin doirasida turli sohaga oid bilimlarni o'zlashtiradi, turli kasblar doirasida ijtimoiy munosabatlarga kirishadi.

O'quvchilar hayotida videoo'yinlarning yildan-yilga chuqurroq joy egallab borishi videoo'yinlarni ta'lim tizimiga tatbiq etish, o'qitish jarayonida ulardan keng foydalanish masalasini keltirib chiqarmoqda.

Ta'limiy yo'nalishdagi videoo'yinlar ilk bor 1970-yilda Amerika Qo'shma Shtatlarida yaratilgan. 1980-yildan boshlab esa ta'limiy videoo'yinlarni yaratish surati keskin oshib bordi. Shu sababli mazkur yillar "videoo'yinlar rastasining oltin davri" (The Golden Age of Arcade Games) nomi bilan tarixga kirdi. Ilk ta'limiy maqsadda yaratilgan videoo'yin "Oregon izi" (Oregon Trail) bo'lib, u 1971-yilda tarix o'qituvchilari Don Ravich, Bill Heineman va Paul Dillenberger tomonidan yaratilgan. Keyinchalik tadqiqotchi olimlar tomonidan videoo'yinlarning o'quvchilarni o'qitish jarayonidagi afzalliklari o'rganib chiqilishi natijasida ta'limiy yo'nalishdagi videoo'yinlar yanada kengaydi.

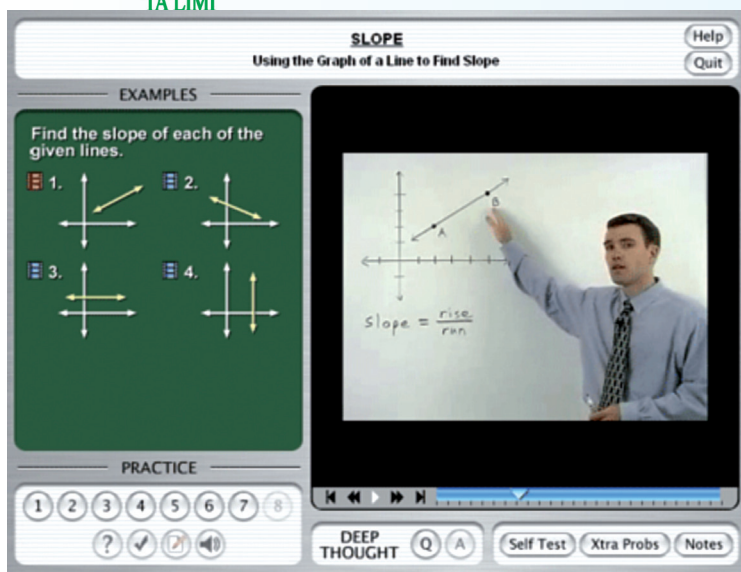
O'quvchilarni o'qitish jarayonida videoo'yinlarning afzallik tomonlari haqida so'z borar ekan, ularning quyidagi muhim xususiyatlarini ko'rsatib o'tish maqsadga muvofiq.

Maqsadga yo'naltirilganlik.

Qaysi sohada bo'lmasin, ma'lum bilimni egalashning zamirida muayyan maqsad yotadi. Maqsad barcha jarayonlarni harakatlantiruvchi kuch vazifa-



sini o'taydi. O'quvchining o'rganish jarayonida ma'lum maqsadga egaligi ijobiy holatdir. Chunki ma'lum bilimni nega egallayotganini bilmagan o'quvchida o'rganish ishtiyoqi ham past bo'ladi. Videoo'yinlarning ta'lim jarayoni uchun ahamiyatli xususiyatlaridan biri ularning muayyan maqsadga yo'naltirilganligidir. Videoo'yinlar o'quvchining oldiga ma'lum shartlar qo'yadi. Bu shartlar esa o'quvchining maqsadiga aylanadi. Masalan, videoo'yin o'quvchiga o'zga mahalliy hudud aholisi bilan iliq munosabatlar o'rnatish shartini qo'yadi. O'quvchi shu mahalliy hudud uchun tegishli tilda gaplashishi, mahalliy fuqarodan o'ziga kerakli ma'lumotni ola bilishi, qiyin ahvolda qolgan mahalliy kishiga yordam berish yo'lini izlab topishi, axborot almashishi, muloqot jarayonida shu millat mentalitetiga xos xususiyatlarni inobatga olishi zarur. Bunda mahalliy fuqarolar bilan iliq munosabat o'rnatish o'quvchining asosiy maqsadi bo'lib, u bu maqsadga erishish uchun nafaqat tegishli xorijiy tilni bilishi, balki shu millat turmush tarziga xos bo'lgan xususiyat, urf-odat va an'analardan boxabar bo'lishi ham kerak. An'anaviy darsliklardan farqli ravishda, bunda o'quvchi biror davlatning tarixi, adabiyoti, madaniyati, yashash tarzini ma'lum maqsad bilan



hayot taassurotini uyg'otadi. Bu esa o'quvchida mavzuni o'rganishga bo'lgan qiziqishni oshiradi. O'quvchining o'qish va o'rganishga bo'lgan qiziqishi dars mahsuldorligining asosiy shartlaridan biri ekanligini hisobga olsak, videoo'yinlarning bu boradagi ahamiyati e'tiborga molik. Taniqli chex pedagogi Y. A. Komenskiy o'zining "Buyuk didaktika" asarida ta'kidlaganidek, o'quvchida ilm va o'qishga barcha vositalar bilan zo'r ishtiyok uyg'otish zarur.² Murakkab mavzularni o'qitish va o'zlashtirishda videoo'yinlarning ushbu afzalligidan foydalanish o'zlashtirish ko'rsatkichlarining ijobiy o'zgarishiga olib keladi, desak yangilishmaymiz.

Doimiy bosqichma-bosqich o'sish.

Raqamli videoo'yinlar o'yinchining u yoki bu sohadagi mahoratini doimiy ravishda bosqichma-bosqich rivojlantirib borish tamoyiliga asoslangan. O'yinchidan videoo'yinlarning qabul qilingan tartiblariga bo'ysungan holda bir bosqichdan ikkinchisiga o'tish uchun maxsus belgilangan topshiriqlarni bajarishi talab etiladi. Bunda o'yinning ko'rsatkichlari mavjud bo'lib, o'yinchi shu ko'rsatkichlarga mos natijaga erishsagina keyingi bosqichga o'tish imkoniyatini qo'lga kiritadi. Bu esa, o'z navbatida, o'quvchini har bir bosqichda bilim va malakani yaxshi o'zlashtirishga undaydi. Natijada hech qanday tashqi ta'sirlarsiz o'quvchining o'z ustida ishlash darajasi oshadi. Videoo'yinlardagi bosqichlar ketma-ketligi "eng osonidan eng qiyiniga" yo'nalishi bo'yicha tartiblangan bo'lib, har bir bosqich oldingisidan yangiligi va murakkabligi bilan farq qiladi. Bu esa o'quvchilarda adaptatsiya, ya'ni turli holatlarga shu holat shartlaridan kelib chiqqan holda moslashish, turli holatlardan muvaffaqiyatli chiqib ketish kabi xislatlarni tarbiyalaydi. Shu bilan birga o'quvchida har bir egallagan bilimni oldingilariga bog'lab borish ko'nikmasi rivojlanadi. Har qanday ta'lim tizimining asosini uzluksizlik va izchillik tashkil etishini inobatga olgan holda, videoo'yinlarning izchillik va bosqichma-bosqichlilik xususiyatlari ta'limiy yo'naltirishga asos bo'luvchi omillar sifatida baholansa, xato bo'lmaydi. Videoo'yinlarning ma'lum fanlarni o'qitishga asoslangan turlarini yaratish va bir bosqichdan ikkinchisiga o'tish uchun o'quvchilarga belgilangan natijaga erishish shartini qo'yish bilan ularni bir vaqtning o'zida dars jarayoniga qamrab olish va o'zlashtirish borasida yuqori ko'rsatkichlarga erishish mumkin.

Xulosa o'rnida shuni aytish kerakki, raqamli videoo'yinlardan ta'limiy maqsadda foydalanish o'quvchilarning o'zlashtirish samaradorligini oshirish va ularning o'qish, o'rganishga bo'lgan qiziqishini rag'batlantirishda o'ziga xos ahamiyat kasb etadi.

o'rganadi va amalda qo'llaydi. Bu esa o'quvchida bilimlarni amalda qo'llay olish ko'nikmasini rivojlantiradi. Ingliz olimi K. Braun ta'kidlaganidek, "vazifa va real hayot maqsadlaridan ajratilgan o'quv ko'nikmalari ta'lim oluvchilarga obyektiv testlarni yaxshi topshirish imkoniyatini berishi mumkin. Lekin ular bu ko'nikmalarini yangi vaziyatlarda qo'llay olmaydilar"¹.

Tajriba va amaliyot.

Bilim va uni amalda qo'llay bilish azal-azaldan ta'lim jarayonining asosiy mezonlaridan biri bo'lib kelgan. Zero, amaliyot bilimning qay darajada o'zlashtirilganligini ko'rsatuvchi birlamchi usullardan biridir.

Raqamli videoo'yinlarning muhim xususiyatlaridan yana biri shuki, o'yinlar o'quvchini o'z tajribasini oshirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Videoo'yinlarni o'ynash jarayonida o'quvchi topshiriqni muvaffaqiyatli uddalay olmasligi mumkin, lekin bunda o'yinchi qayta urinib ko'rish, takroriy tajribalarni amalga oshirish imkoniyatiga ega bo'ladi. Bu esa o'quvchini o'zi yo'l qo'ygan xatoni anglab yetish, uni to'g'rilash va xatoni qayta takrorlamaslikka undaydi. Bunda o'quvchi o'z xatosidan to'g'ri xulosa chiqaradi. O'yin davomida o'quvchi zamonaviy texnologik uskuna bilan ishlashi, kasal insonni davolashi, o'yindagi xaridorning ehtiyojini qondirishi va boshqa bir qator yumushlarni bajariishi mumkin.

Ma'lumki, raqamli videoo'yinlarda obyektlar real hayotdagi kabi tasvirlanadi. Masalan, o'yin davomida qizcha akvariumdagi baliqlarni ovqatlanirishi kerak. Bunda o'yinchi tomonidan baliqni noto'g'ri ovqatlantirish natijasida baliqlar o'lib qolishi yoki aksincha, keyingi ovqatlantirish vaqtida ozuqaning yetishmay qolishi kabi real hayotda kuzatilishi mumkin bo'lgan holatlar yuz berishi mumkin. Bu kabi real hayot manzarasini aks ettiruvchi tasvirlar o'yinchida haqiqiy

¹K. Brown. Video games in education: why they should be used and how they are being used. 2008. 46 p.

²Й. А. Коменский. Буюк дидактика. Т., 1975, 134-бет.

КЕЛИНГ, ИНГЛИЗ ТИЛИНИ ЎРГАНАМИЗ!

Lesson 21 Let's talk about sport! (Келинг, спорт ҳақида гаплашамиз!)

Эслатма: Ҳурматли журналхонлар! Журналнинг аввалги сонларида инглиз тилини ўрганиш юзасидан эътиборингизга ҳавола этилган дарслар давомида муҳим грамматик маълумотлар ҳақида сўз юритилган эди. Қўйида келтирилаётган материалларни тушуниши ҳамда янги грамматик маълумотларни изчил ўрганиб бориши учун уларни яна бир марта такрорлаб олишингизни, шунингдек айрим нотаниши сўзларнинг маъносини билиб олиши учун ёнингизда бирор лугат бўлишини тавсия этамиз.

1a Read the new words and say them in Uzbek.

athletics [æθletiks], basketball [ˈbɑːskɪtbɔːl], diving [ˈdaɪvɪŋ], football [ˈfʊtbɔːl], skiing [ˈskiːɪŋ], swimming [ˈswɪmɪŋ], tennis [ˈtenɪs]

1b Work in pairs. Read the words in 1a. Listen and repeat.

1c Match the words in 1a with the pictures.



2a List your favourite things as in the example.

	Me	My partner
My favourite sport (to do)	e.g. <i>basketball</i>	
My favourite sport on TV	e.g. <i>tennis</i>	
My favourite sports star	e.g. <i>Ronaldo</i>	
My favourite team	e.g. <i>Arsenal</i>	

2b Now work in pairs. Ask and answer questions. Then complete the table for your partner.

Example

A: *What's your favourite sport?*

B: *Tennis.*

2c Speak about your partner.

Example

His favourite sport on TV is tennis.

3a Read the grammar rules with your partner.

Грамматик маълумотлар

Спорт билан «play» ва «do» феълларининг ишлатилиши

Спорт ўйинлари билан “play” (ўйнамоқ) феъли, спорт фаолиятлари учун эса “do” (қилмоқ/бажармоқ/шуғулланмоқ) феъли ишлатилади. Умумий савол сўралганда ҳар иккала феъл ҳам ишлатилиши мумкин: “What sports do you do/play?” Аммо жавобда спорт ўйини ёки спорт фаолиятига мос “play” ёки “do” феълларидан бири ишлатилади.

3b Read the new words and match them with the Uzbek translations.

play football	tennis o‘ynamoq
play basketball	suzmoq
play tennis	100 metrga yugurmoq
ski	futbol o‘ynamoq
swim	uzunlikka sakramoq
do the long jump	3 metrga sakramoq
do the high jump	basketbol o‘ynamoq
run the 100 metres	chang‘ida uchmoq
jump 3 metres	balandlikka sakramoq

3c Work in pairs. Read the words in 3b. Listen and repeat.

3d What sports are you good at?

Example

I am good at skiing.

4a Read the grammar rules with your partner.

Грамматик маълумотлар

Модал феъллар

Модал феъллар кўмакчи феъллар гуруҳига мансуб феъллардир. Улар бошқа асосий феъллардан олдин ишлатилиб, *рухсат, жисмоний қобилият, мумкинлик, шартлилик* каби маълум бир маъноларни англатиб келади.

Инглиз тилида асосан «can», «may», «must», «should», «ought to», «needn't» модал феъллари мавжуд бўлиб, улар қўйидаги хусусиятлари билан бошқа феъллардан фарқланади:

(1) Модал феъллардан кейин «to» сиз инфинитив ишлатилади (бошқа феъллардан кейин «to» ли инфинитив ишлатилиши мумкин).

М-н.: *I can play tennis. (I can to play ... ЭМАС)*

Jalil can't swim.

АММО *I want to use her phone.*

(2) Модал феъллар шахс, сон ва замонда тусланмайди, яъни улар ҳозирги замон 3-шахс бирликда «-s» ёки «-es» кўшимчасини олмайди, уларнинг («can» дан бошқа) ўтган замон шакли мавжуд эмас (бошқа феъллар ҳозирги замон 3-шахс бирлик ва ўтган замонда тусланади).

М-н.: *Ali can speak Korean. (Ali cans ... ЭМАС)*

Rashid may be late. This must be him.

АММО *Ali knows my father. This cat wants to go out.*

(3) Модал феълларнинг сўроқ ва инкор шакллари «do», «do not» кўмакчи феъли ёрдамида эмас, балки уларнинг сўроқ шакли модал феълни эгадан олдинга олиб ўтиш, инкор шакли эса модал феълдан кейин «not» инкор юклаганлигини қўйиш би-

TA'LIMI

лан ясалади (бошқа феъллар билан эса бу мақсадда «do», «do not» кўмакчи феълларидан фойдаланилади).

М-н.: *Can you help me? (Do you can help me? ЭМАС)*

You must not tell Vali. (You do not must tell Vali: ЭМАС)

АММО *Do you know my friend Farid? Surayyo doesn't cook very well.*

«Can» модал феъли

«Can» модал феъли бир қанча маъноларни англатади. Мазкур дарсада бу модал феъл ҳозирги замонда жисмоний қобилиятга нисбатан ишлатилган бўлиб, у ўзбек тилида «қила/бажара олмақ», «қўлидан келмоқ» маъноларини ифодалайди.

М-н. *I can speak Italian. I can read Spanish, but I can't speak it. Can you sing? (Мен итальянча гаплаша оламан. Мен испанча ўқий оламан, лекин у тилда гаплаша олмаман. Сиз куйлай оласизми?)*

Ҳозирги замонда «can» модал феълнинг бўлишли, бўлишсиз ва сўроқ шакллари ҳамда унинг қисқартмаси куйидагича бўлади:

Бўлишли: *I/you/he/she/it/we/they can go. (I can to go, he cans go ЭМАС)*

Бўлишсиз: *I/you/he/she/it/we/they cannot go. (I can not go: ЭМАС)*

Сўроқ: *Can I/you/he/she/it/we/they go? (Do I can go? ЭМАС)*

Қисқартма: *can't = cannot*

4b Look at the examples with your partner. Listen and repeat.

Affirmative	I/You/He/She/It/ We/You/They	can swim.
Negative	I/You/He/She/It/ We/You/They	cannot (can't) jump.
Questions	Can I/you/he/she/it/ we/you/they	ski?
Short answers	Yes, I/you/he/she/it/ we/you/they	can.
	No, I/you/he/she/it/ we/you/they	can't.

5a Read the dialogue. What sports are Akbar and Malika good at?

Akbar: My favourite sports are football, basketball and athletics. What are your favourites, Malika?

Malika: Athletics. Running is my favourite. I can run the 100 metres in 14 seconds.

Akbar: Wow! My favourite is the long jump. I can jump 3 metres.

Malika: Really? I can't jump very well! What other sports can you do?

Akbar: Well, I can ski. I can swim and play football. And you? Can you ski?

Malika: No, I can't. I can swim and I can play tennis but not very well.

5b Look at the table below. Write ten sentences about Botir and Gulnora.

Example

Gulnora can ski.

	Gulnora	Botir	You
ski	✓	✗	
swim	✓	✓	
dive	✗	✓	
play football	✓	✓	
play tennis	✓	✗	
play basketball	✓	✗	

5c Complete the table about you. Then work in pairs. Ask and answer questions.

Example

A: *Can you swim?*

B: *Yes, I can. Can you play tennis?*

6a Read the grammar rules with your partner.

Грамматик маълумотлар

Adverb — равиш.

Сифатлар от ҳақида, унинг қандайлиги тўғрисида маълумот бериб, асосан от олдида, аммо «be» феълдан кейин ишлатилади.

М-н.: He is a good teacher.

Равишлар эса феъл ҳақида, унинг қандай, қай тарзда, қай даражада бажарилганлиги тўғрисида маълумот бериб, асосан феълдан кейин қўлланилади.

М-н.: Please speak aloud. (Илтимос баландроқ гапиринг.)

I play tennis well. (Мен теннисни яхши ўйнайман.)

Кўпчилик равишлар сифатларга «-ly» қўшимчасини қўшиш орқали ясалади:

Сифат: quick serious careful heavy bad brilliant

Равиш: quickly seriously carefully heavily badly brilliantly

Айрим сўзларнинг ўзи табиатан равиш бўлганлиги сабабли, уларга «-ly» қўшимчаси қўшилмайди, м-н.: well, fast, late, hard

6b Read the adverbs and say them in Uzbek.

brilliantly [ˈbrɪliəntli], fast [fɑːst], well [wel], very well [ˈveriwel], not very well [n tveri wel]

6c Work in pairs. Read the words in 6b. Listen and repeat.

6d Look at the pictures and write sentences.

Example

I He can't play tennis very well.



7 Work in pairs. Ask and answer questions. Use adverbs.

Example

A: Can you run fast?

B: No, I can't. Can you swim well?

A: Yes, I can.

Қўшимча грамматик машқлар

1 Write sentences with can.

- I/play basketball
I can play basketball.
- He/play football
- Fotima/speak English
- We/dive

2 Write negative sentences with can't.

- I/not/dive
I can't dive.
- You/not/play basketball
- She/not/speak Spanish
- My friends/not swim

3a Look at the table and write sentences with can/can't.

- Vasila/ski and do the high jump
Vasila can ski and do the high jump.
- Vasila and Asad/play tennis
- Rashid and Kamola/swim
- Asad/ski and swim
- Rashid and Asad/do the high jump

	ski	swim	play tennis	do the high jump
Vasila	✓	✗	✗	✓
Rashid	✗	✓	✓	✗
Kamola	✓	✓	✓	✓
Asad	✓	✓	✗	✗

3b Look at the table in 3a. Write questions and short answers with can/can't.

- Asad/ski
Can Asad ski? Yes, he can.
- Vasila/swim
Can Vasila swim? No,
- Vasila and Kamola/do the high jump
- Asad/swim
- Vasila and Asad/play tennis

3c Look at the table in 3a. Write questions with question words and answers. Use can/can't.

- Who/play tennis
Who can play tennis? Rashid and Kamola can.
- What sports/Rashid do
What sports can Rashid do?
- Who/do the high jump
- What sports/Asad do
- Who/do all four sports

4 Write questions and true short answers in your notebooks with can/can't.

- you/ski
– *Can you ski?*
– *Yes, I can./No, I can't.*
- your mother/speak French?
- your friend/play tennis?
- you/speak Spanish?
- your father/play football?
- you and your friend/dive?

5 Write the words in the correct list.

the long jump, tennis, athletics, handball, fast, three metres, football, the 1,000 metres, basketball, the high jump, hockey, gymnastics, volleyball

play	do	run
	jump	
<i>tennis</i> _____	_____	_____
_____	_____	_____
_____	_____	_____
_____	_____	_____
_____	_____	_____

6 Look at the table and complete the sentences with can/can't and the adverbs in the table.

Team	run	play basketball	swim	play football
France	<i>not fast</i>	<i>well</i>	<i>well</i>	<i>brilliantly</i>
Britain	<i>not fast</i>	<i>not very well</i>	<i>well</i>	<i>very well</i>
Canada	<i>fast</i>	<i>very well</i>	<i>well</i>	<i>not very well</i>
Australia	<i>not fast</i>	<i>very well</i>	<i>brilliantly</i>	<i>not very well</i>
USA	<i>fast</i>	<i>brilliantly</i>	<i>brilliantly</i>	<i>not very well</i>

- The Canadian and the American teams can run fast.
- The American team can't play football very well.
- The French team play football
- The British team swim
- The Australian and Canadian teams play basketball
- The American team play basketball
- The British, French and Australian teams run
- The British team football

7 Write true sentences in your notebook. Use these ideas with can/can't and the adverbs in the table in exercise 6.

I / Our basketball team / My friends / Our football team / My favourite sports star

I can swim very well./ I can't swim very well.

Finding and creating resources

This series of articles from the British Council aims to help you think about *your* teaching and bring new ideas and activities into your classroom. The series covers topics including homework, working with large classes and finding resources. Today we look at **finding and creating resources**.

Many English teachers don't have resources such as posters, photocopies, internet access or even books.

Read these comments from teachers.
Do you agree with them?

You don't need new technology to create an effective English lesson; you need imagination.

Kuheli, India

When there are no materials the teacher and the students are the main resource.

Geoffrey, Malawi

What can we use to help us teach English?

- Draw or cut out pictures from magazines to **present** new words and **revise** language (for example numbers, letters, sports, daily routines, greetings). Stick the pictures on card if possible to make reusable **flashcards**.
- Use yourself and your students as teaching aids: For example, you can teach clothes, describe where things are, and practise parts of the face using the people in the class.
- Mime actions (sleeping, cooking, reading...) and ask the students to guess where you are and what you are doing.
- Use your voice. Beginners can listen and repeat new words. Higher levels can listen to the teacher then talk about their own experiences.
- Students can learn new songs and **chants** by repeating each line after the teacher. Adding actions to songs is fun and makes them easier to remember.
- Ask your students to find newspaper articles to discuss in class.
- We can even use old newspapers as craft material and tear it into shapes to make vocabulary items.
- Ask students to collect **authentic materials** in English such as train timetables or application forms to practise **dialogues** in different situations: *When is the next train to..., what's your surname?*
- Students can bring in a picture to describe or a photo of their family to talk about.
- Use objects in and around the classroom to represent words. *"This table/pencil/chair is an animal. It can swim but it can't walk. It's a....?"*

Be creative with limited resources and use your students' knowledge and creativity to actively involve everyone in learning English.

What do you think?

Dario, from Argentina writes:

*I make **flashcards** from old magazines and books to help me teach English. I also draw stick figures (on the board or on cards) to show people doing different actions or in different situations. I'm a terrible artist but my students have fun guessing what my drawings mean!*

*I paste the pictures onto card and keep them in a folder so that we can use them again and again. I use **flashcards** to teach new language or to have fun with English in class.*

Here are some ideas: Show the class 10 cards then mix them up and remove one – ask which one is missing. Show the students 10 cards then turn them over and ask them to remember the pictures. Students work in small groups to invent a story about 5 picture cards. Hold up two pictures of famous people and ask the students to invent their conversation.



A classroom activity – a back to back game

You can use objects from in and around the classroom to practise giving and understanding instructions.

- Ask students to collect a few things in the classroom (pencils, erasers, pieces of chalk, stones, leaves etc).
- Place the students in pairs back to back.
- Student **A** has to place his objects in a pattern and then tell his partner what order they are in. Student **B** has to listen and recreate the pattern.
- Tell more advanced students that they can't use the name of the object. This is good for practising adjectives. "Put the long, black thing next to the soft, round object."

Glossary

Authentic material is English texts which you can use in class but that are not designed for teaching.
A chant is similar to a song; a chant has rhythm but no tune.
Dialogue is conversation.
Flashcards are pictures on cards to help students to understand new vocabulary without translation.
Presenting language is introducing new language.
Revising is practising language that learners have seen previously.

Think about

- How could you use a newspaper as a teaching resource?
- Can you cut out pictures of people and ask your students to describe what they are wearing, doing or saying?
- Perhaps there are photographs that would prompt your students to discuss recent news or sports events.
- Children could use pieces of newspaper (and their imagination!) to tear out shapes of animals or favourite food and talk about them with their classmates.

Бекмурод ЙЎЛДОШЕВ,
филология фанлари доктори,
Самарқанд давлат университети профессори

БУЮК СЎЗ САНЪАТКОРИ

(Абдулла Қодирий таваллудининг 120 йиллигига)

Маълумки, ўзбек адабиёти минг йиллар давомида, асосан, Шарқ халқлари адабиёти, маданияти доирасида ривожланиб келган эди. XIX аср охири XX аср бошларига келиб бу адабиёт янги бир маънавий оламга, Европа адабиёти ва маданияти тажрибаларидан самарали фойдаланиш йўлига ўта бошлади. Шу асосда ўлкамиз тарихида янги давр – миллий уйғониш даври бошланди: ўлкада дунёни, дунёдаги ўзгаришларни чуқур англаш жараёни кучайди. Бу даврда миллатнинг тараққийпарвар зиёлилари ҳар соҳада янгиланишга чуқур эҳтиёж сездилар ва шу йўлда фаол саъй-ҳаракат қилдилар. Жумладан, Абдулла Қодирий “Ўткан кунлар” романига ёзган сўзбошисида *“модомики, биз янги даврга оёқ қўйдик, бас, биз ҳар бир йўсунда ҳам шу янги даврнинг янгиликлари кетидан эргашамиз ва шунга ўхшаш дostonчилик, рўмончилик ва ҳикоячиликларда ҳам янгиликларга, халқимизни шу замоннинг “Тоҳир-Зухра”лари, “Чор дарвеш”лари, “Фарҳод-Ширин” ва “Баҳромгўр”лари билан таништиришга ўзимизда мажбурият ҳис этамиз”*, – деб ёзганида бадиий адабиёт соҳасидаги ана шундай янгиликларни инобатга олган эди.

Бадиий адабиёт соҳасида ҳам кулдириб, ҳам йиғлатиш жуда қийин санъат бўлиб, у ҳар қандай ёзувчига ҳам муяссар бўлавермайди. Бунинг учун ўша ёзувчида жуда катта иқтидор, бой тажриба ва А.Қодирий ўз чиқишларидан бирида таъкидлаганидек, шоирона нафис назокат бўлиши керак. Шу билан бирга ўша ёзувчида чидам ва матонат, изланиш ва изтироб – буларга дош бера оладиган улкан юрак – маънавий юксаклик талаб этилади. Абдулла Қодирий худди ана шундай юксак қалб эгаси эди. Шу сабабли ҳам у ўз асарлари орқали китобхон қалбининг энг нозик торларини черта олар, китобхон қалбига кириб бориш йўлларини – бадиий тасвир санъатининг барча сирларини чуқур эгаллаган эди. Бунга улкан ёзувчининг ижодий фаолиятини кўздан кечириш орқали ишонч ҳосил қилиш мумкин.

Абдулла Қодирий ўз ижодий фаолиятининг дастлабки йиллариданоқ ижтимоий ҳаётда фаол иштирок эта бошлаган. Масалан, у 1919 йилнинг бошида Озиқ кўмитаси томонидан чиқарилган “Озиқ ишлари” газетасига муҳаррир қилиб тайинланган эди. Шу билан бирга Россия Телеграф Агентлиги (РосТА) Туркистон бўлимининг ўзбек тилида ташкил этил-

ган “РосТА” деворий газетасида ҳам мухбир сифатида фаолият юритган. Шунингдек, ўша йиллари “Иштирокиюн”, “Қизил байроқ” газеталарида ҳам адабий ходим бўлиб ишлаган эди. А.Қодирийнинг матбуот саҳифаларида босилган “Бизда театр ишининг бориши”, “Майда савдогарларга мурожаат”, “Қироатхоналаримиз”, “Сарт оғайниларга” каби қатор мақола, танқидий хабар ва фельетонларида ўша давр кундалик ижтимоий-сиёсий ҳаётининг муҳим масалалари ёритилган.

1923 йилда “Туркистон” газетасига илова тарзида сатира ва юмор журнали ташкил қилиш масаласи кўтарилганда бу ишни амалга ошириш вазифаси ўша вақтда ўткир публицист сифатида танилиб қолган Абдулла Қодирийга топширилган эди. Бу журналнинг биринчи сони “Муштум” номи билан нашр этилиб, унда бош мақола ўрнида А.Қодирийнинг “Муштум таърифида” сарлавҳали мақоласи берилган эди. Ўша мақолада журналнинг характери ва келгуси фаолият режаси тўғри белгиланган эди: *“Журналимиз... қўли қадақлар синфининг “муштуми”... Бу “Муштум” зўрлик муштуми эмас, ҳақлик “муштум”идир. Бу “Муштум” золимлар “муштум”и эмас, балки мазлумлар “муштум”идир...”*² Кўринадикки, бу парчада биргина сўз – “муштум”нинг такрори ёрдамида ёзувчи таъсирчанлик, образлилик, энг муҳими, мақсад ўқини аниқ нишонга йўналтиришга муваффақ бўлган эди.

А.Қодирийнинг вақтли матбуот саҳифаларида босилган юздан ортиқ мақолалари, сатирик асарлари унинг бу соҳада катта истеъдод эгаси даражасига кўтарилганидан далолат беради. Ёзувчининг кичик ҳажмдаги сатирик асарларидан тортиб “Калвак Маҳзумнинг хотира дафтарида”, “Тошпўлат тажанг нима дейди?” сингари сатирик новеллалар туркумига қадар барча асарлари ана шундай моҳирона тил ва ўткир ҳажвий-юмористик оҳангда ёзилган. Масалан, ёзувчининг ношуд маориф раҳбарлари, усти ялтироқ, ичи қалтироқ – баъзи олифта ёшлар, бирни ўнга сотувчи чайқовчиларни ҳажв қилувчи “Саломнома” асари қуйидаги шеърий сатрлар билан бошланади:

– *Отқа қоққан тақадек, сувдан чиққан бақадек,
бир мирилик чақадек, маориф шўросига сало-о-о-м!
– Ўзи чета буқинуб, шахсиятқа тўқинуб, аллакима
чўқинуб, ўғри ушлаганга сало-о-о-м!*

TA'LIMI

– *Кўрунган ер оқ салла, оқ бўлса ҳам бўш калла, оқу қора ҳам маҳалла, Туркистон уламоларига сало-о-о-м!*³

Ёзувчи “Тошпўлат тажанг нима дейди?” номли туркум новеллаларида ҳам худди “Калвак Маҳзумнинг хотира дафтарида” туркумидаги сингари қаҳрамонни ўз тилидан сўзлатиб, жонли характер яратиш йўлидан боради. Ундаги Тошпўлат образи Калвак Маҳзумнинг тамомила акси. Агар Калвак Маҳзум тилида *машойих, охират илми, дур-дароз шикоят, ҳукуматдор, зулжалол эгам, ҳабби танакор, як рўз ташна ва як рўз гурусна* каби арабча-форсча иборалар ўрин олган бўлса, Тошпўлат тажанг тилида *кекирдагингни чўзма, тумшуғингга ел тушкур, пул қоқпманми, галавам айнади, хумлар, худо ҳаққи* каби чапаниларга хос нутқ оҳанги ва иборалар ифодаланган.

Дарҳақиқат, буюк истеедод эгаси Абдулла Қодирийни матбуотдан айро ҳолда тасаввур этиш қийин эди. Ўша даврда газета ва журналлар унинг мақола ва ҳикояларини муштоқлик билан кутарди. Маълум бир сабаб билан матбуот саҳифаларида сал камроқ қатнашиб қолгудай бўлса, дарҳол унинг ўрни билиниб қоларди.

Абдулла Қодирий ўз журналистик фаолияти давомида жуда хилма-хил имзо (тахаллус)лардан фойдаланган. Жумладан, у матбуотдаги бир асарини *“Жулқунбой”* имзоси билан чиқарган бўлса, бошқасини *“Овсар”* ёки *“Думбул”* деган имзолар билан чоп эттирган. Шу билан бирга ёзувчининг *“Соврун”, “Соврунбой”, “Жо”, “Шаккок”, “Шилғой”, “Думбул девона”, “Думбулнисо”, “Мухбир”* сингари йигирмага яқин тахаллуслари бор эди.⁴ Буюк ёзувчининг бундай тахаллуслар олишига сабаб у матбуотдаги ўз мақолаларини қизиқарли, кулгили ва ўқишли бўлишини таъминлаш учун хилма-хил образларга кириб, шу образлар тилидан мушоҳада юритар эди. Шунга кўра ўша мақолаларнинг ритмик оҳанги, ҳикоячи нутқи интонацияси талабларидан келиб чиқиб, мақола охирига оддийгина қилиб *“Овсар”* ёки *“Думбул”, “Шаккок”* ёки *“Маҳзум”* деб қўя қоларди.

Умуман, Абдулла Қодирийнинг матбуотда бир неча йиллар давомида ишлаши унинг кейинчалик ёзувчи сифатида шаклланишида катта бир мактаб вазифасини бажарди. Матбуот бу адибни тезкорликка, замон руҳини, унинг илғор тенденцияларини тўғри илғаб олишга ўргатди, қобилияти, зеҳни ва қаламини ўткирлаштирди. Ёзувчи матбуотда ишлаш жараёнида мавзу танлаш ва шу мавзуга монанд шакл яратиш сирларини ўрганди. Бунда ёзувчига ёшлиқдаги жўшқин меҳнат фаолияти ҳам катта ёрдам берди.

Шундан кейин Абдулла Қодирий катта жанрларда асарлар яратиш билан изчил шуғулланди. Бирин-

кетин адибнинг “Ўткан кунлар”, “Меҳробдан чаён” романлари, “Обид кетмон” қиссаси эълон қилинади.

“Қўлим қаламга хийла келиб қолгач, – деб ёзган эди унинг ўзи, – менда ана шу ўтмишимиздан Европа романчилиги асосида каттароқ бир асар яратиш орзуси туғилди. Тарихий воқеалар бошимда шу қадар кўп эдики, гўё қайнар, менга тинчлик бермас эди. Аммо бу воқеаларни қандай қилиб бир илға тизишни, қоғозга туширишни тасаввур қила олмасдим”.

“Ўткан кунлар” романининг энг муҳим хусусиятларидан бири унда муайян ритмик оҳангнинг мавжудлигидир. Бу асарда ёзувчининг улкан санъаткорлиги сўзларни жой-жойига қўйиб ишлата билишида, муайян бир сўзни маълум ўринга қўйиш билан худди ўқни нишонга бехато урган каби китобхонни ҳайратга сола билишида намоён бўлади. Ёзувчи бу асарда ёшлик, навқиронлик, гўзаллик ва баркамолликни, ўзи севган ва китобхонга ибрат қилиб кўрсатаётган Отабек, Кумуш каби қаҳрамонлар қиёфасини тасвирлаганда жозибали, нафис, ҳаяжон кўзғовчи ташбеҳлар ишлатади, ажойиб ўхшатишлар қўллади, ўз қаҳрамонларини киши кўзи олдида худди жонли одамдай гавдалантира олади. Масалан, ёзувчи Отабекнинг ташқи қиёфасини чизар экан, *“оғир табиъатлик, улуғ гавдалик, кўркам ва оқ юзлик, келишган, қора кўзлик, мутаносиб қора қошлиқ ва эндигина мурти сабза урган бир йиғит...”* деб тасвирлайди. Ҳатто ўз қаҳрамони Отабекни улуғлашда у карвонсаройда истиқомат қилаётган жой (хужра) тасвиридан ҳам ўринли фойдаланади.

Абдулла Қодирийнинг бу романдаги муаллиф баёнида эришган энг катта ютуқларидан бири тасвир ва тавсифнинг соддалигида, ҳар бир қаҳрамон характерининг ташқи қиёфаси, ички дунёсини очиб беришда мос ва мувофиқ сўз ва ибораларни топиб ишлата билишида очиқ кўзга ташланади.

Абдулла Қодирий “Майда ҳикоялар ёзганда сўзни қандай тежаш керак?” номли мақоласида А.П.Чеховнинг “Хамелеон” ҳикоясини таҳлил қилар экан, *“ҳикояни “серсув”, кўп сўзли қиладиган нарсалардан бири кўрсатиш ўрнига сўзлаб беришдир...”*⁵, – деб ёзган эди. Ёзувчи барча асарларида, айниқса, романлари ва “Обид кетмон” қиссасида ўзининг ана шу эстетик тамойилига оғишмай амал қилган эди. Яъни ёзувчи бу асарларида қаҳрамонлар тилини шунчалар меъёрига етказиб, шунчалар қиррали қилиб индивидуаллаштирадики, улардан бирортасининг тилида бошқасиникига ўхшашлик кўринмайди, буларда такрорий ҳолатлар ҳам учрамайди. Отабекнинг тили Ҳомидникига, Юсуфбек ҳожининг тили Ҳасаналиникига ўхшамаганидек, Кумушбинининг тили Зайнабникига, Офтобойимнинг тили Жаннат хола ёки Ўзбеккойимнинг тилига сира ўхшамайди.

Шуниси эътиборлики, ёзувчи “�ткан кунлар” аса-ри тилини яратишда ўзбек мумтоз адабий тили ва қадим жангномалар ҳамда шулар руҳидаги эски китоблар тили ва услубидан ҳам фойдаланган ҳолда ўзига хос янгича реалистик тасвир тилини ярата олган эди. Тўғри, бу роман матнида эскирган, ҳозирги китобхон учун унчалик таниш бўлмаган иборалар, баъзан айрим арабча ва форсча сўзлар ҳам учраб туради. Лекин улар роман тилининг содда ва тушунарли бўлишига сира халал етказмайди, аксинча, давр колоритини бериш учун ўзига хос бадиий во-сита вазифасини бажаради. “Қош кўяман деб кўз чиқарди”, “Бошга тушганни кўз кўрар”, “Ўлганнинг устига чиқиб тепгандек”, “Оёғи куйган товукдек” каби бир қатор мақол ва ўхшатишлар романнинг умумтасвир тўқимасида алоҳида жилованиб туради.

Ёзувчининг иккинчи романи “Меҳробдан чаён”да ҳам Анвар, Раъно каби ижобий қаҳрамонларнинг индивидуал қиёфаси ва характери, ҳолат ва кайфиятлари шоирона моҳирлик билан кўрсатилган, уларни адиб худди рассом мўйқалами билан чизган каби реал, жонли тасвирлаган. Гуллар орасига яширинмоқчи бўлган Раъною ва бу “Раъно гули”нинг ошиғи, шоир табиат, ўткир зеҳн соҳиби Анвар китобхонлар кўз ўнгиди борлиқ камолоти билан намоён бўлади: гулга нисбат берилган жасур ва оқила қиз Раънонинг ёшлик шўхликлари, балоғат ёшидаги латиф қилиқлари, “қуёшсиз жойда қора кўриниб, қуёшда эса бироз сарғиш товланувчи гунгурт – қора” сочларию нафис бир “қўйилиб кўтарилиш” билан ажралиб турувчи қилич қошлари ва ҳатто “нафис иринларининг юқори қисмида сезилар-сезилмас” кўкариб турган майин тукларигача ёзувчи тасвирдан четда қолмаган.

Абдулла Қодирий бу романда Анвар, Раъно, Сафар бўзчи, Султонали, Нигорхоним, Маматқул, Шариф, Солиҳ маҳдум, Худоёр, Шоҳидбек, Шаҳодат муфти, Абдурахмон домла ва бошқа шу каби образларни маҳорат билан тасвирлаган. Ёзувчи, айниқса, Солиҳ маҳдум характерини очишда жуда катта маҳорат кўрсатган. Энг муҳими шундаки, ёзувчи бу образ тасвирини ғоят кулгили тарзда беради. Асар бошида енгил ва қувноқ характер касб этган бу кулги роман охирига келиб истеҳзоли, аччиқ, даҳшатли кулги тусини олади.

Ёзувчининг “Меҳробдан чаён” романи ўзининг тили ва услуби жиҳатидан ҳам алоҳида ажралиб

туради. Бу асарда муаллиф тасвирда содда ифодавийликка, мантиқийликка эришган, халқ тили бойликларидан, мақол ва иборалардан кенг ва ўринли фойдаланган.

Шуниси муҳимки, ёзувчи бу асарда мақол ва иборалардан фақат ўрни келгандагина фойдаланган. Масалан, “Ўчадиган чироқ ёниб ўчади” мақолини адиб хонга нисбатан қўллаб, хоннинг эски сарой ўрнига янги сарой қурдираётганига киноя қилади ҳамда тўртта сўздан ташкил топган мазкур мақол билан тўрт-беш саҳифани тўлдириб ҳам айтиш қийин бўлган мазмунни ёрқин ифодалашга эришади.

Ёки “Қуш тилини қуш билади” мақолини қўллаш орқали ёзувчи Раънонинг бувиси Моҳлар ойимнинг бошидан кўп иссиқ-совуқликлар ўтганига ишора қилади. Баъзан адиб мақолнинг ёлғиз шаклини сақлаб қолиб, унинг олдинги сўзлари ўрнига бошқа сўзларни киритади ҳамда янги мақол ҳосил қилади. Масалан, асарда ишлатилган “Саллалик эшакнинг диринглаши оғилхонагача” мақоли умумтилдаги “бузоқнинг югургани сомонхонагача” мақолининг янги варианты саналади. Айрим ҳолларда тасвир давомида ёзувчининг ўзи ҳам янги мақол ва ибораларни яратишга интилади. Жумладан, “Васл ишқ ўтини сўндирувчи, ҳажр эса камолотга эриштирувчидир”, “Ноаҳнинг қўли остида ишлагандан аҳлнинг жағида тишланган маъқул” кабилар шундай янги мақоллар қаторига киради.

Умуман, Абдулла Қодирий тасвирда деворни тилга кирита олади, десак муболаға бўлмайди. У сўзларни гоҳ чистон, гоҳ аския усулида қўллаш йўли билан ҳам ўз муддаосини тушунтиришга эриша оладиган улкан адибдир. Бу фикрлар исботи учун ёзувчи романларидан истаганча мисоллар келтириш мумкин.

Абдулла Қодирийнинг ёзувчи, адиб сифатидаги энг катта хизмати шундаки, у биринчилардан бўлиб ўзбек реалистик романини яратиб берди. Ўзбек тилининг нақадар бой ва гўзал тил эканлигини, унинг тасвирлаш имкониятларини амалда исбот этиб, ўзидан кейинги ёзувчиларга бу соҳада катта намуна кўрсатди. Ҳозирги вақтга келиб роман ўзбек адабиётининг етакчи жанрларидан бирига айлан-ди. Бу жанр тараққиёти бошида улуг сўз санъаткори Абдулла Қодирийнинг туриши адабиётимиз учун катта фахр ва ғурур саналади.

¹Абдулла Қодирий. Ўткан кунлар. Т.: Шарқ, 2007. 3-бет.

²Абдулла Қодирий. Кичик асарлар. Т.: Ғафур Ғулом номидаги бадиий адабиёт нашриёти, 1969. 154-бет.

³Абдулла Қодирий. Тўла асарлар тўплами. Олти жилдлик. 1-жилд. Шеърлар, ҳикоя ва очерклар, ҳажвиялар. Т.: Фан, 1995. 116-бет.

⁴Б. Қориев. Адабий таҳаллуслар ҳақида // Ўзбек тили ва адабиёти журнали, 1967. 1-сон. 51–58-бетлар.

⁵Абдулла Қодирий. Майда ҳикоялар ёзганда сўзни қандай тежаш керак? // Бадиий ижод ҳақида (ёзувчиларнинг нутқ ва мақолалар тўплами). Т.: Ўзадабийнашр, 1960. 206-бет.

АЛИШЕР НАВОЙЙ:

«МУҲОКАМАТ УЛ-ЛУҒАТАЙН»*

«Икки тил муҳокамаси»

Яна Амир Хусрав Дехлавийнинг “Миръот ус-сафо” (Поклик кўзгуси) номли қасидасига халлоқул маъоний – маънолар кашшофи Хоқоний Шервоний татаббуъ қилган. Унинг матлаъи мана будир:

Байт:

*Дилам тифл асту пири ишқ устоди забондонаш,
Савод ул-важҳ сабақу, масканат кунжи дабистонаш.*

Мазмуни:

Кўнглим ёш боладир, ишқ пири унга тил юзасидан устоздир. Юз қоралик – сабоқ ва мискинлик – мактабнинг ўқув гўшасидир.

Ҳазрати Маҳдумий Нуран унинг жавобиди “Жило ур-руҳ” (Руҳ жилоси) номли қасида ёзгандирлар ва унинг бош байти будир:

Байт:

*Муаллим кист, ишқу кунжи хомўши дабистонаш,
Сабақ нодонию доно дилам – тифли сабақхонаш.*

Мазмуни: Муаллим ким? У ишқ ва ишқ мактабининг хомушлик гўшасидир. Дарс – нодонлик, доно дилим эса унинг сабоқ олувчи ёш боласидир.

Мен фақир ҳам “Насим ул-Хулд” (Жаннат насими) қасидасини иккала бузруквор қасидаларига татаббуъ қилганман ва матлаи будирким:

Байт:

*Муаллим ишқу пири ақл тифли сабақхонаш,
Паи таъдиби тифл инак фалақ шуд чархи гардонаш.*

Мазмуни: Ўқитувчи – ишқдир. Ақл пири ундан сабоқ олувчи боладир. Айланувчи фалақ эмас, болани адабини берувчи фалақдир.

Ушбу қасидага ҳам кўп маъно гавҳарлари жойланган ва умр нақд маблағидан анчаси сарфлангандир.

Яна “Руҳ ул-қудс” (Муқаддас руҳ) қасидасини баланд овоза қилганман ва унда азиз авлиёлар руҳларини янгилаганман. Қасиданинг бош байти қуйидагича:

Байт:

*Зиҳи ба хомаи қудрат мусаввари ашё,
Ҳазор нақши ажаб ҳар замон аз ў пайдо.*

Мазмуни:

*Ажаб, қудрат қалами-ла у ашёлар мусаввири,
Ҳар лаҳзада мине хил нақшлар яратади қалам сайри.*

Яна “Айн ул-ҳаёт” (Ҳаёт булоғи) қасидаси зилолини етказганманки, ғафлат аҳлининг ўлик баданларига бу орқали жон киритганман. Унинг бош байти ушбудир:

Назм:

*Ҳожибони шаб шодурвони савдо афғананд,
Жилва дар хайли бутони моҳсимо афғананд.*

Мазмуни:

Тун соқчилари қаро чодир тортганларида, ой юзли санамлар жилва қиладилар.

Яна “Минҳож ун-нажот” (Нажот йўли) номли қасидада ҳидоят йўлини очиб, ва залолат аҳлига нажот катта йўлини кўргузганман. Унинг матлаъи будир:

Байт:

*Зиҳи аз шамъи руҳат чашми мардум гашта нуруни,
Жаҳонро мардуми чашм омади аз айни инсонни.*

Мазмуни: Чеҳранг шамидан инсонлар кўзи нур топади. Инсонлигинг камолидан жаҳон кўз қорачиғига айландинг.

Яна “Қут ул-қулуб” (Қалблар озиғи) қасидасини қаламим қоғозга нақш этди. Ҳақиқат йўлида хаста кўнглиларга у озиқдан қувват етди. Унинг бош байти ушбудир:

Байт:

*Жаҳон ки марҳалаи танги шоҳроҳи фаност,
Дар ў масоз иқомат ки роҳи шоҳу гадост.*

Мазмуни:

Жаҳон фано катта кўчасининг торгина бекатидир. У ерда яшама, чунки у ер шоҳу гадонинг ўтар йўлидир.

Бу олти қасида ҳамд, наът, васф ва насиҳат ваъзларидир. Агар буни тасаввуф аҳли ва ҳақиқат тили билан айтсак – маърифат.

Тагин дунёвий мавзуларни талқин этувчи шоирлар йўсинида ҳам “Фусули арбаа” (Тўрт фасл) деб номланган тўрт қасидани қаламга олганманки: унда тўрт фасл – иссиқлик ва совуқлик, нам ва қуруқлик моҳияти маълумдир. Ушбу қасидаларим тўрт фасл хосияти таъсири сингари дунёнинг тўрт томонига ёйилди.

Яна сўз пардозчиларининг устози олийшон Хожа Калимиддин Салмонки, қасида майдонининг чавандозидир ва ўз замони шеъриятининг мислсиз сўзамол машхурдирки, маснуъ (бадий санъатларга жуда бой) қасидасини ёзишга қалам суриб ниҳоясига етказганида ўн саккиз ёшда бўлган. Дарвоқе, у бу иши билан шундай жасорат кўрсатдики, манамен деган назм аҳли унинг теранлигидан ҳайратда ва мўъжизали қудрати идрокида сарсону саргардондирлар.

Тарсеъ санъати¹, одатда, матлаъдан бошқа байтларда қўлланмайди, ушбу қасиданинг агарчи маҳраж матлаи тўғридир, аммо асл матлаъда биринчи мисранинг бир сўзи билан сунги мисранинг бир сўзида нуқсонга йўл қўйилган². У матлаъ ушбудир:

Байт:

*Сафои сафвати рўят бирехт оби баҳор,
Ҳавои жаннати қўят бибехт мушки тотор.*

Мазмуни: Покиза юзининг софлиги баҳор обрўйини тўқди, жаннатдек масканнинг тоза ҳавоси Тотор мушки ҳидини анқитди.

Бу бош байтга жавоб ёзган кўп сўз усталари ва шеър тўқувчилари нима ёзган бўлсалар, лат еганлар.

Мен фақирнинг ўша матлаъга қилган татаббуъим ушбудир:

Байт:

*Чунон вазид ба бўстон насими фасли баҳор
К-аз он расид ба ёрон шамими васли нигор.*

Мазмуни: Баҳор фаслининг насими боққа шундай эсдики, ундан ошиқларга маҳбубалари васлининг хуш ҳиди етишди.

*Давоми. Боши ўтган сонларда.

Кўзи очиқ оқиллар мулоҳаза қилсалар биладиларки, бу матлаъда тарсеъ санъати қўлланган: ҳар қандай нуқсондан холи ва қадалган гавҳарлари жилоли ва бўлмас эътироз эҳтимоли.

Тарсеъ санъати қўлланилган шеърнинг таъкид ва етуқлиги намойиши учун яна бир рубоий ҳам ёзганманки, Халил бинни Аҳмад рубоий қоидаларини кашф қилганидан бери ҳеч кимнинг тарсеъ санъатида рубоий айтгани эшитилмаган, балки ёзилмагандир. У рубоий ушбудири:

Рубоий:

*Эй рӯи ту кавкабаи жаҳонорое,
В -эй бўи ту ашҳаби равоносое,
Бе мӯи ту, ё Раб, чунон фарсое,
Гесуи ту чун шаби фиғонафзое.*

Мазмуни:

Эй сенинг чеҳранг жаҳонни безовчи юлдуздир,

Ва эй сенинг хушбӯй ҳидинг жон роҳатидир.

Ё Раб, сенинг зулфинг бўлмаса, ўта паришонлик

юз беради.

Узун сочинг тундай фиғонни кучайтиради.

Яна форсий ғазаллардан тузилган девоним борки, у, асосан, Хожа Ҳофиз услубида битилгандирки, сўз додини берган сўз заршунослари ва барча шеърят устозларининг таҳсин назарлари билан таъбларига ёқимли бўлгандир. Ушбу тартиб берилган девон олти минг байтдан иборат бўлиб, кўпроғи Ҳазрат Ҳофиз Шерозийга татаббуълардир. Ва баъзилари Ҳазрат Муслиҳиддин Саъдий Шерозийга жавобиялардир. Зеро, бу зот ғазални ихтиро этган кашшофдирлар. Бир қисм ғазаллар ишқ оловхонасининг шуълалантирувчиси ва дард ғарибхонасининг кўзёши тўқувчиси Амир Хусрав Деҳлавий шеърлари пайравлигидадир.

Ва баъзи шеърлар юқорида қайд этилган барча азизлар фазилатларининг мужассами Ҳазрати Маҳдумий Нуран Абдурахмон Жомий ғазалларига татаббуъларимдирки, бу табаррук зот камолот осмонининг нурафшон кўшедириллар.

“Девони Фоний” халқ орасида тарқалган ва замон аҳлининг таъбларини ўзига жалб этган; унда анвойи дилкаш ифодалар ва кўнгилга ёқимли маънолар кўпдирки, уларни муфассал талқин этмоқ бу фақирга муносиб эмас.

Девонда назмининг ҳар хил навъларидан, чунончи: қитъалар ва рубоийлар, маснавий, таърих ва луғалар, шу жумладан, беш юзга яқин муаммоки, уларнинг кўпи Ҳазрат Маҳдумий Нураннинг муборак назарларига етган ва у Ҳазратнинг ислоҳ ва таҳсини шарафига муяссар бўлган: бу ҳақдаги маълумотларни қаламим туну кун варақларида нақш этгани учун замона саҳифаларига ёзилиб тарқалгандир.

Бундан ташқари, навқиронлигим замонлари ва йигитлигим айёмида кўпроқ шеърда сеҳргарлик қилувчи ва назмда фасоҳатни қойилмақом қилган шоирларнинг тотли шеърлари ва жозибали байтларидан эллик мингдан ортиқроғини ёд олганман ва уларнинг завқу хушҳоллигидан ўзимни овутганман; уларнинг ютуқ ва нуқсонларига фикр билдирганман ва махфий нозик нукталарини мулоҳаза ва мушоҳада қилиб, асл мақсадларига тафаккурлар билан етганман.

Форс тили нуқсонун фазилатлари хусусидаги мулоҳазалар идрокида истеъдодим оқсамайди, балки бу водийни босиб ўтишда (бу хусусдаги тадқиқу таҳлилда –

В.Р.) қаламимнинг тезкор юрткезари қадами етмаган ер қолмагандир.

Ўттиз йилдан ортиқ ва қирқ йилга яқиндирки, олам мамлакатлари фозиллари ва комилларининг улуғ шаҳри ва илмий маркази бўлган Хуросон юртининг барча назм аҳли, ширинкалом шоирлари ва муҳтарам фасоҳат аҳли қоғоз юзига қандай маъно билан оройиш ва қайси сўзлар билан дафтарлар юзларини бебаб намойиш қилмоқчи бўлсалар мен фақир суҳбатига етказдилар ва бу заифга маъқуллатиб, ўз асарлари нуқсу қусурлари ислоҳини сўрадилар. Улар юзасидан хотирамга келган мулоҳазаларимни айтганимда инсоф юзасидан қабул ва миннатдорчиликлар изҳор қилдилар; шубҳа ва эътироз билдирганларга далиллар билан тушунтиришга ҳаракат қилдим, шундан сўнгра улар қабул қилиб, ўзлари шукр қилиб, мамнуният билдирдилар.

Кўплаб маъно аҳлининг нуктадонлари ва нозик фикрлар баён этувчи заковатлилари Авҳадиддин Анварий ва Салмон Соважий шеърлари юзасидан ўзаро баҳслашиб, бир-бирларининг томонларини олишиб, бирор қатъий қарорга келишолмагач, мен фақир олдимга муҳокама учун келтирадидилар ва ҳар не ҳукм эшитсалар маъқул топиб, англашилмовчиликлари бартараф бўларди.

Ҳазалда Мир Шоҳий, Мавлоно Котибий ва шулар қабилар томонидан ҳам юқоридаги йўсинлик ва достончиликда Ҳазрат Шайх Низомий Ганжавий ва Амир Хусрав Деҳлавий асарлари юзасидан ҳам шундай муаммолар орага тушган эди.

Ҳаммадан асослироқ далил буки, ҳазрати ҳидоятпаноҳ қабрлари нурга тўлгур Нуран – Абдурахмон Жомийки, сўзлари алломалар подшоҳи (Аллоҳ) каломи ва инсониятнинг яхшиси Муҳаммад алайҳиссаловоту васалламнинг мўъжизали ҳадисларидан сўнгра форсий тилдаги жами, сўздан юқорироқ сўз йўқдир: кўпроқ китоблар, рисолалар, ғазаллар ва қасидаларки маъно гавҳарларини мазмун шодаларига тизгандирлар ва уларни замирлари яширин гўшаларидан эл тамошогоҳига чиқариб жилва берар эдилар, ўша асарлар қораламаларини мен фақирга илтифот ва эътиқод юзасидан берар эдилар ва дер эдилар: “Бу варақларни ол, бошдан-оёқ назар сол, хотирангга ҳар не айтгулик сўз келса, айт!” Ўзлари қўйган талаб даражасида менда ҳар не ишора ва мулоҳаза туғилса, уларга билдирдим ва уларга маъқул тушар эди.

Бу даъвомга далилларим буки, у Ҳазрат ўндан ортиқ китоб ва рисолаларида мен фақирнинг номини зикр этгандирлар. Уларнинг кўпида камина исмини истеъдод, идрок ва бунга муносиб фазилатларга нисбат бериб, қайд этгандирлар.

Ана шундай қабул назарлар шарофати туфайли бир авлод муддати (ўттиз йил)дан ортиқроқ бўладики, султонлар султони – Султон Хусайн мирзонинг олишон суҳбатларида ва жаннат зийнатли хизматларидаки, калом аҳли ва адабиёт арбобларидан фазлу камол жамоаси йиғинидир ва илму фазлнинг манбаидир, мен фақирнинг сўзи мартабаси юксак ва даҳл майдони кенг эди: ўзига сўзи туфайли йирик эътибор ва сўзига ўзи туфайли баланд поя ва даража барқарор эди.

Табдил этувчи
филология фанлари номзоди
Ваҳоб РАҲМОНОВ
(Давоми бор.)

¹Тарсеъ – байт мисраларида остин ва устун (параллел) ҳолатда турган сўзларнинг ўзаро қофиясимон яхши оҳангдошлиги санъати.

²Остинма-устун турган “оби” ва “мушки” сўзлари оҳангдош эмас.

Азиза СЕЙТНИЯЗОВА,
Тошкент олий умумқўшин қўмондонлик билим юрти доценти,
Ўзбекистонда хизмат кўрсатган халқ таълими ходими

ЎЗБЕК ТИЛИ МАШҒУЛОТЛАРИДА КЎП МАЪНОЛИ СЎЗЛАРНИ ЎРГАНИШ

Аннотация. Мақолада кўп маъноли сўзлар ҳақида сўз юритилган. Муаллиф ўзбек тили машғулотида кўп маъноли сўзларни курсантларга ўргатиш йўл-йўриқларини мисоллар орқали тушунтириб берган.

Калим сўзлар: кўп маъноли сўз, метафора, метонимия, синекдоха.

Аннотация. Статья посвящена полисемантическим словам. Автор объясняет, как на примерах можно объяснить курсантам значение полисемантических слов на уроках узбекского языка.

Ключевые слова: полисемантическое слово, метафора, метонимия, синекдоха.

Annotation. The article is devoted to polysemantic words. The author explains how the value of polysemantic words can be explained with examples to the cadets in the Uzbek language lessons.

Key words: polysemantic word, metaphor, metonymy, synecdoche.

Нутқнинг таъсирчан бўлиши сўзловчининг луғат бойлигига ҳам боғлиқ. Сўз бойлиги тингловчининг, сухбатдошининг қизиқишини, савиясини, дунёқарашини ҳисобга олган ҳолда нутқ вазиятига мос келувчи сўзни танлаб қўллаш имкониятини оширади. Чунки ҳар бир сўзнинг ўз ишлатиладиган ўрни, маънолари бор. Зеро, бир сўз муайян нутқий вазиятда нутқда турлича маъно касб этиши мумкин.

Ўзбек тилидаги сўзларнинг аксарият қисми кўп маънолидир. “Ўзбек тили грамматикаси”да сўз маъноси ҳақида шундай дейилади: “Сўзнинг маъно томони ва унинг ўзгариши билан боғланган ҳодисалар кўп (сўзнинг умумий ва хусусий маънода ишлатилиши, кўчган маънода қўлланиши, полисемия ва омонимия, буларнинг ўзaro муносабати: бир сўз доирасида қолиш ёки бошқа-бошқа сўзлар туғилиши, ички ўзгаришнинг – бошқалиқнинг фонетик восита орқали фарқланиш ҳоллари ва бошқалар)...”. Маълум бир сўз турли омилларга кўра бир неча хил маъно англатади.

Кўп маъноликда лексик маънонинг тараққий этиши муҳим ўрин тутаяди. “Ҳозирги ўзбек адабий тили” китобида таъкидланишича, “Лексик маъно тараққийётига олиб келувчи кўчиришлар асосан қуйидагилар: метафора йўли билан кўчириш, функционал кўчириш, метонимия йўли билан кўчириш, синекдоха йўли билан кўчириш.

Бу кўчириш йўллари қоришиқ ҳолатда (метафорик-функционал, метонимия-синекдоха тарзида) ҳам учрайди...”.

Айрим сўзларнинг маъноси предметларни бири-бирига ўхшатиш йўли билан ҳосил қилинади. Масалан: “бурун” сўзи тана аъзоларидан бирини, “чойнақнинг бурни учган” деган гапда эса чойнақнинг бурунга ўхшаш қисмини англатади. Шунингдек, “қулок” сўзи “одамнинг қулоғи” бирикмасидаги маънодан ташқари, “қозоннинг қулоғи”, “чойнақнинг қулоғи”, “даторнинг қулоғи” каби маъноларда ҳам ишлатилади. Шу сўзларнинг тана аъзоларидан бирини ифода этиши – тўғри (бош) маъно деб,

қолган маънолари эса кўчма (ясама) маъно деб аталади. Сўзларнинг кўчма маънода қўлланиши шу предмет ёки нарсалар ўртасидаги нисбий ўхшашликка асосланади.

Фаол луғат саналган “кўз”, “тил”, “она”, “ота”, “қўл”, “бош”, “гул”, “қуёш”, “ой”, “юлдуз”, “мактаб”, “қалам” каби сўзлар ўз маъносидан ташқари, нутқ жараёнида – бошқа сўзлар билан келганда, хилма-хил маъноларда ифодаланиши мумкин: “Кўзим қораси – фарзанд”, “Ёшлиқ – ҳаёт гули”, “Тилингга эҳтиёт бўл – бошинг кетмасин”, “Бола радионинг қулоғини буради”.

Кўп маъноли сўзлар бадий тилда образлиқни юзага келтиради:

Шогирдлар қўлидан тушмагай асло,

Сенинг қўлларингдан тушган бу қаламлар (А.О.).

Кўп маъноли сўзлар публицистик нутқда ҳам кенг қўлланилади: “Тагарин каби **қанотли** одамлар **олам** томирини ушлаб кўришдек жасоратга қўл урдилар”.

“Сен ҳам ўқиб, олам танийсан, болам”.

“Ақл ва ҳикматдан қанот боғлайсан” (С.Ақбарий.).

Русийзабон курсант машғулоти жараёнида бировнинг нутқини тинглайдими ёки матни ўқийдими, берилган матн мазмунини сўзлайдими, биринчи навбатда, сўзнинг гапдаги маъносини тўғри англай билиши зарур. Қузатишлардан маълумки, ўзбек тили машғулотида кўп маъноли сўзлар, асосан, матн муносабати билан фақат бир маъносида тушунтирилади, бошқа маънолари акс этмаганлиги учун уларни ўрганишга режали тарзда махсус вақт ажратилмайди. Сўзларнинг маънолари етарли ўрганилмаганлиги туфайли курсантлар матни ўқиб рус тилига таржима қилаётганларида, гап тузаётганларида, топширилган ижодий ишларни бажарётганларида сўзнинг контекстга мос маъносини топа олмаслик, натижада гап мазмунини тушунмаслик каби қийинчиликларга дуч келишади.

Машғулотларда мавзу бўйича янги сўзларни ўргатиш учун луғатлар ҳавола қилинади, ушбу луғатларда таржима вариантлари сўзнинг контекстдаги маъноси асосида танлаб берилади. Шунинг учун ўқитувчи кўп маъноли сўзнинг луғатда акс этган ва акс этмаган маънолари

устидаги ишларни ҳам режалаштириб олади, тушунтириш пайтида сўзнинг луғатда акс этмаган маъноларига ҳам тўхталиб ўтади.

Ўқитувчи бир дарсда сўзнинг бир нечта маъносига курсантлар диққатини бир йўла қаратиши мумкин, ammo контекстда акс этмаган маънолар етарлича англамаслиги, шунинг учун матнда, машқларда, луғатда учрашига қараб маҳсус иш олиб бориш, қўшимча контекстлар ҳавола қилиш мақсадга мувофиқдир.

Машғулотларда сўзнинг ўз ва кўчма маънолари устида ишлаш жараёни қуйидагича кечиши мумкин:

– гапларда ёки матнда ажратилган сўзларнинг маъно хусусиятлари устида ишлаш;

– сўзлар аниқланган маънонинг воқеликка (нарсга, буюмларга) муносабатини аниқлаш;

– сўзнинг кўчма маъноси билан сўз бирикмаси ҳосил қилиш;

– берилган сўз бирикмаларида сўзнинг ўз ва кўчма маъносини шарҳлаш каби амалий ишлар курсантлар нутқини ўз ва кўчма маъноли сўзлар билан бойитишга хизмат қилади.

Курсантлар “Раҳиманинг узокдан келаётган отликка кўзи тушди”, “Тепаликдаги булоқнинг кўзи очилди” ва “Ранда тахтанинг кўзига тегди” гапларини қиёслаш натижасида сўзнинг маъноларини аниқлаши мумкин.

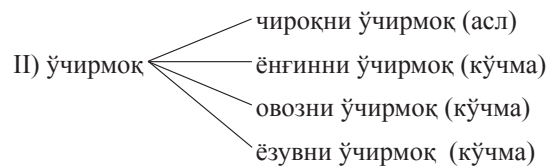
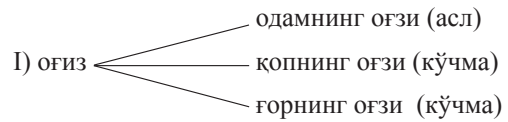
Сўзнинг ўз ва кўчма маънода қўлланилаётганлигини фарқлаш учун уларнинг ҳар бирига маънодош сўзлар танлаш мақсадга мувофиқдир. Бу фақат курсантларнинг сўз бойлигини оширишга эмас, балки нутқда сўздан тўғри фойдаланиш малакасини шакллантиришга ҳам ёрдам беради. Чунончи, “Боғимизда ҳар хил гуллар бор. Уларни бобом ўтказган” гапи билан “Бу ҳовлида бир гул бор. Унинг исми Саодат ...” гапларини таққослаш асосида “гул” сўзининг биринчи гапдаги уядошлари: “дарахт”, “кўчат”, “бута” ва ҳ.к., иккинчи гапда эса “қиз”, “фарзанд” сўзлари эканлиги аниқланади ва бундай таққослашлар курсантлар нутқини ўстиришда жуда муҳим роль ўйнайди.

Кўп маъноли сўзлар ўртасида ички боғланиш бўлади, уларнинг бири иккинчисидан келиб чиқади. Масалан: “бош” (одамнинг боши) – “бош” (дарёнинг боши) каби ҳолатларда ифодаланган маънолар ўртасида ички боғланиш бор: биринчи ҳолатда одам гавдасининг бошланиш қисми, иккинчи ҳолатда эса дарёнинг бошланиш қисми ифодаланган. Демак, бу маънолар аслида битта “бош” сўзининг иккита маъноси – тўғри ва кўчган маъноларидир.

Кўп маъноли сўзларни омоним, синоним, антоним сўзлар билан таққослаб ўргатилганда омоним сўзлар ифодалаган маънолар ўртасида ички боғланиш йўқлиги (бундай маъноларнинг бири иккинчисидан келиб

чиқмаганлиги)ни тушунтириш лозим. Масалан: ўт (майса), ўт (олов), ўт (ўт - феълнинг **бўйруқ майли**).

Тарқатма материаллардан фойдаланиб сўзларнинг маъноларини таққослаб ўргатиш, оғзаки таржима қилдириш курсантларда сўзларнинг асл ва кўчма маъноларини тушунишга ёрдам беради. Масалан :



Ўзбек тили машғулотида курсантларнинг ўзбекча нутқини ҳарбий топшириқлар билан боғлиқ сўзлар билан бойитишда қуйидаги мақсадларга мос келадиган машқ турларидан фойдаланиш мумкин:

- курсантларни луғат устида ишлашга ўргатиш;
- ўтилаётган матндаги янги сўзларни аниқлаш;
- янги сўзларни контекстда (сўз маъноларини шарҳлаш) қўллаш;
- янги сўзларни контекстдан ажратган ҳолда тушунтириш;
- янги сўзларни оғзаки машқларда қўллаш;
- янги сўзларни синоним ва антонимлар воситасида тушунтириш;
- ўтилаётган матнга саволлар тузиш;
- тузилган саволларга жавоблар бериш;
- матн мазмунини қисмларга бўлиб сўзлаб бериш;
- саволлар асосида матн мазмунини сўзлаб бериш;
- матн мазмунини тўлиқ айтиб бериш;
- матндан ўргатилган грамматик ҳодисаларни топиш, таҳлил қилиш ва мустаҳкамлаш.

Кўп маънолиликни англаш жараёнида таҳлилнинг ўрни, сўзнинг маъноларини билиш эса таҳлилдан бошланиши, маъно муносабатлари синтез орқали умумлаштирилиши ва қиёсий маълумотлар асосида ҳулоса чиқарилиши курсантларнинг тафаккурини ўстириш омили ҳисобланади.

Ҳулоса қилиб айтганда, кўп маъноли сўзлар устида олиб бориладиган иш усуллари курсантлар сўз бойлигини ошириш, тафаккурини кенгайтириш, сўзлашув услубини мукамаллаштириш, нутқ маданиятини юксалтиришга ёрдам беради.

Фойдаланилган адабиётлар

1. А.Ғуломов. Ўзбек тили грамматикаси. I том. Морфология. Т.: Фан, 1975. 18-бет.
2. У. Турсунов., Ж.Мухторов., Ш.Раҳматуллаев. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Лексикология, фонетика, морфология. Тўлдирилган 2-нашри. Т.: Ўқитувчи, 1975. 21-бет.
3. М.Миртожиев. Ўзбек тилида полисемия. Т.: Фан, 1975. 26-, 48-бет.
4. Э.Азларов. Ўзбек тилини ўрганамиз. Т.: Ўқитувчи, 1993. 59-, 63-бет.
5. “Узлуксиз таълим” журнали, 2006, 1-сон. 18–26-бет.
6. “Халқ таълими” журнали, 2007, 6-сон 12–17-бет.

Сафия ҚАЛАНДАРОВА,
Тошкент тўқимачилик ва енгил саноат институти
ўқитувчиси

ТЎҚИМАЧИЛИК СОҲАСИДАГИ ТЕРМИНЛАР ТИЗИМИНИ ШАКЛЛАНТИРИШ

Аннотация. Мазкур мақолада немисча-ўзбекча тўқимачилик соҳасига оид терминларни график шаклда, семантик тўрлар кўринишида ифодалаш ҳақида сўз юритилган.

Калим сўзлар: пардозлаш саноати, пахта матоси, каноп йиғириш, тўқиш, тик мато, оҳорлаш, ювиш, қуритиш.

Аннотация. Данная статья посвящена графическому изображению немецких и узбекских текстильных терминов в виде семантической сети.

Ключевые слова: декоративная промышленность, хлопчатобумажная ткань, лубяное производство, вязание, отвесная ткань, крахмаление, промывка, высушка.

Annotation. The article focuses on the graphical representation of German and Uzbek textile terms in the form of semantic net.

Key words: decorative industry, cotton fabric, bast production, knitting, sheer fabric, starching, flushing, drying.

Бугунги кун лингводидактикасининг муҳим вазифаларидан бири терминология масаласи, шу жумладан, тўқимачилик терминологияси устида ишлаш жараёнида соҳага оид махсус матнларнинг таҳлили ҳисобланади.

Махсус матнларнинг таҳлилинини моделлаштириш туфайли у ёки бу соҳанинг лексикографик тавсифини, махсус ёки мутахассислик матнларни ўрганишни амалга оширишдаги илмий ёндашув, шунингдек, турли луғатларни (изохли, таржима, частотали, глоссар) муалфлар томонидан ишлаб чиқиш имконини беради. Моделлаштиришнинг моҳияти деганда, сўзнинг структуравий-функционал аналогини ёки моделини яратиш тушунилади, бу эса, ўз навбатида, мантикий усул билан ажратиб олинган маълум шаклий тизимни англатади.

Мутахассисликка доир тушунчалар тизимини яратишнинг бир қатор усул ва услублари мавжуд:

- рубрикатор, яъни юкори ва куйи тушунчаларни кетма-кетликда берилиши;
- тезаурус (тилдаги барча сўзларни камраб олган луғат);
- «тармок» (кластер);
- «хошиядаги битиклар», кардошлик (тур, кичик синфлар) муносабати;
- йўлдошли тизим «Satellite system»;
- аниқ график ишланмага эга бўлмаган терминологик тизимнинг кетма-кетлиги – «Sequential concept system»;

Куйидаги тамойиллар тўқимачилик соҳасига оид махсус матнлар тизимини яратиш имконини беради.

1. Тўқимачилик соҳасидаги махсус матн тизимини моделлаштиришнинг биринчи босқичининг асосий вазифаси кўриб чиқилаётган соҳанинг тематик камровини аниқлаш ва унинг бошқа соҳаларга нисбатан ҳолатини ўрганиш.

2. Тўқимачилик соҳасидаги моделлаштиришнинг иккинчи босқичи эса ушбу тизимни яратишни ўз ичига олади ва куйидагиларга бўлинади:

- ташқи тушунча таснифи;
- ички тушунча таснифи.

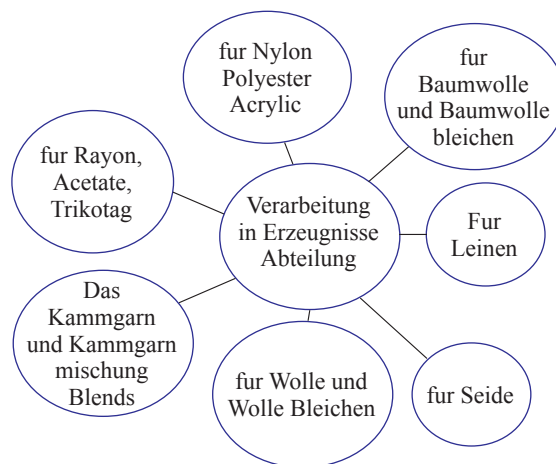
Маълумки, пардозлаш саноати тўқимачилик саноатининг ажралмас таркибий қисми ҳисобланади. Пардозлаш саноатининг йиғириш ва тўқиш жараёнида толаларга механик ишлов берилса, пардозлашда эса кимёвий таъсир кўрсатилади. Ушбу саноат махсус матн тизимини чизма тарзида Ғарб лексикограф олимларидан бири

А.Нуоппонен томонидан таклиф қилинган метод бўйича лойиҳалаштириш мақсадга мувофиқдир. Чизманинг график тасвири йўлдошли модел деб аталади, чунки унинг ҳар бир унсури ўзига хос “йўлдош”лик хусусиятига эга, у бошқа унсурулар билан бирикади ва аксинча, ўша унсуруларни ўзига бириктира олади.

Чизма ичидаги барча тушунчалар бир-бири билан парадигматик ва систематик равишда яқин ҳисобланади. Ҳар бир ёрдамчи “йўлдош” матонинг аниқ бир тури билан аниқланади.

Пардозлаш саноатидаги ички мантикий чизма еттита йўлдошдан иборат бўлиб, улар асосий тизим билан бево-сита боғлиқдир.

Тўқимачилик соҳасидаги тушунчаларнинг “ички йўлдош” мантиқ тушунча тизими



Пардозлаш саноатидаги технологик ҳолат ҳар бир мато учун бир қанча жараёнлардан иборат бўлиб, бу жараёнлар мато турининг хусусиятлари ва қандай маҳсулот ишлаб чиқаришга мўлжалланганлигига боғлиқ. Ушбу мақолада немисча-ўзбекча тўқимачилик терминлари тўғрисида сўз юритилади.

Hauptverarbeitung – дастлабки ишлов бериш:

а) für Baumwolle und Baumwolle (пахта ва аралашма пахтадан мато) *sengen* – қўйдурмиш, *desizing* – оҳорлаш, *abkochen* – қайнатиш, *wasche* – ювиш, *trocknung* – қуритиш;

б) für Leinen und Leinen (каноп матолар учун): *sengen* – куйдириши, *desizing* – оҳорлаш, *abkochen* – қайнатиши, *trocknung* – қуритиши;

в) für Kammgarn und Kammgarn Mischung (камвол матолар учун): *Brackerung* – бракка чиқариши, *Besichtigung und brackerung* – кўриб чиқиши ва бракка чиқариши, *die Beimischung entfernen* – аралашмаларни кетказиши, *das Gewebe reparieren* – матони тuzатиши, *die Litze* – тикиши, *wasche* – чайиши, *färbung* – бўяши, *trocknung* – қуритиши;

г) für Seide (ипакли матолар учун): *abkochen* – қайнатиши, *trocknung* – қуритиши;

д) für syntetische Seide, azetat, trikotage (синтетик ипак, ацетатга, трикотаж матолар учун): *sengen* – оҳорлаш, *wasche* – чайиши;

е) für Nylon polyester acrylic und andere Syntetische Gewebe (нейлон, полистер, акрил ва бошка синтетик матолар учун): *desizing* – оҳорлаш, *wasche* – чайиши, *färbung* – бўяши, *trocknung* – қуритиши.

Ушбу маълумотларни график шаклда, семантик тўрлар кўринишида ифодалаш самарали ҳисобланади, тўр катаклариди терминлар номи жойлаштирилади, қаторлар эса тушунчалар орасидаги муносабатларни акс эттиради. Сараланган тушунчалар мажмуасини яратиш учун барча терминлар, барча луғат манбаларидаги синонимлар танлаб олиниши зарур. Тушунчалар номларини ўз ичига олган тайёр маҳсулотлар ҳақидаги маълумотларни акс эттирувчи тўр фрагментини мисол тариқасида келтирамиз.

Type des Gewebe (матонинг турлари): *Tull* – тўр, *bunfärbung Gewebe* – ола-була мато, *gefüllte Gewebe* – пахмоқ мато,; *zwillige* – тик, *zwillige Gewebe* – тик мато.

Die Struktur der Gewebe (матонинг структураси): *Hauptgewebe* – мато асоси, *einschluss* – мато арқоғи, *die Leinwandbindung* – матонинг полотноли урилиши, *die Slittenbindung* – кареткали мато урилиши.

Die Qualität von Gewebe (матонинг хусусияти): *elastische Stoffe* – эластик мато, *drapierung* – драпировка, *unäbetbar* – гижимланмайдиган, *feuerfest* – оловда куймайдиган, *ўта* чидамли, *durability* – емирилишига чидамли, *Standfestigkeit die Farben* – рангларга чидамли, *Standfestigkeit die Waschen* – ювилишига чидамли.

Versuch Qualität von Stoffen (матонинг қўлланилиши хусусияти): *das Beladen* – узилиши оғирлиги.

Nahfestigkeit – чокнинг мустаҳкамлиги, *die Atmosphäre testieren oder versuchen* – атмосфера шароитида тажриба ўтказиши.

Defekt von Stoffe (матонинг дефекти): *Jute Spur* – жут изи, *доғи*; *streifen* – чизик, *spannung* – тортилиши, *quer der Naht* – кўндаланг чок, *der Schimmer* – доғ.

Defekt, Mangelhaft von Stoffe (дефект, матонинг нуқсон):

а) chemische Apretur (химиявий пардозлаш): *unterdrückt* – гижим бўлмакликка қариши ишлов бериши, *verarbeitung Wasserdicht Apparat* – сувни ўзига торта-

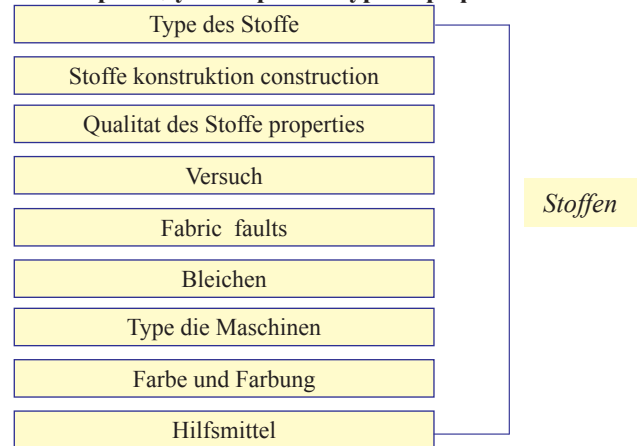
диган *apparat*, *verarbeitung silikon* – силиконни қайта ишлайдиган *apparat*, *die Scherümpfung Verarbeitung das Präparat* – кирилишига қариши ишлов берадиган *apparat*, *verarbeitung feuerfestig Apparat* – оловга чидамли қайнайдиган *apparat*;

б) mechanische verarbeitung (механик пардоз): *Aufbruchen Wolle Stoffe* – жузли матоларни димлаш, *der Absud* – жузли матоларни тешикли цилиндрда қайнатиши; *scheren* – қирқиши.

Type des Gerichte (жиҳозлар тури): *die Färberolle* – роликли бўёқ машинаси, *färbung Apparat* – бўяш *apparat*, *ablavsvorrichtung* – тандани узатиши регулятори, *der Fadenleitete* – *un ўтказгич*, *abnahmevorrichtung* – ажратувчи қуролма, *abstellvorrichtung* – тўхташ механизми, *farbstoffe und farben* (бўёқ ва ранглар): *direkt färbung* – тўғридан-тўғри бўяш, *haupfärbung* – асосий бўёқ, *farbenstreuung* – дисперсли бўёқ, *die Saure* – тўғирловчи кислотали бўёқ, *Indogofarbe* – нил бўёқлар.

Hilfsmittel (ёрдамчи воситалар): *saure* – кислота; *waschenmittel* – ювувчи воситалар, *chlor* – хлор; *entfernungsmittel* – рангини йўқотувчи воситалар, *enthartent* – юмшатгичлар, *verdichter* – қаттиқлаштиргич.

Тайёр маҳсулотларнинг тўрли графиги



Шуни айтиб ўтиш керакки, тўрли график нафақат амалий аҳамиятга эга, шу билан бирга тизимда пардозлаш саноатининг мантиғини теранроқ англаш, ушбу йўналиш терминлар тизимини аниқроқ моделлаштириш имконини беради. Маълумотларни семантик тўрлар шаклида тақдим этиш луғат материални янада аниқ кўрсатади. Пардозлаш саноатининг махсус матнлар таҳлилидан фойдаланилганда терминологик луғатлардаги у ёки бу бўғиннинг ифода планига тегишли барча терминлар кiritилади.

Фойдаланилган адабиётлар

1. О.М. Карпова, Е.В. Щербаква. Проблемы терминологического описания. Иваново, 2005.
2. А. А. Nuorponen. Modelle for Systematic Terminological Analysis // Proceedings of 11th European Symposium on LSP. Copenhagen, 1997. Vol. 1, 364.
3. А.С. Герд. Основы научно-технической лексикографии. Л., 1986.
4. Encyclopedia of Textiles. Third Edition. By the Editors of American Fabrics and Fashions Magazine. Englewood Cliffs. N.J., 1973.
5. Man-made fiber and textile dictionary. Copyright 1965, 1967, 1974, 1975, 1978.
6. Алимов ва бошқалар. Тўқимачилик ва тикувчиликдан русча-ўзбекча атамалар луғати. Т., 1996.

Munira XUDOYOROVA,
Navoiy davlat pedagogika instituti kafedrası o'qituvchisi

NAVOIY QIT'ALARI – IBRAT MAKTABI

Аннотация. Мақолада Алишер Навоий ижодида қитъанинг етакчи жанрлардан бири эканлигига алоҳида эътибор қаратилган. Унда асосан шоирнинг ахлоқий мавзудаги қитъалари таҳлил қилинган.

Калит сўзлар: Жанр, қитъа, тўғрилиқ, тўғрисўзлик, саховат, ҳикмат.

Аннотация. В статье особое внимание уделяется жанру китъа в творчестве Алишера Навои. В ней в основном анализируются китъа автора на тему морали и нравственности.

Ключевые слова: жанр, китъа, истина, искренность, щедрость, мудрость.

Annotation. The article focuses on the kita genre in Alisher Navoi's works. Mainly, it analyzes the kitas of the author on the theme of morality and ethics.

Key words: genre, kita, truth, sincerity, generosity, wisdom.

Qit'a – shoirning turmushdagi turli-tuman voqea-hodisalar to'qnashuvidagi taassurot va xulosalari mahsuli. Bu janrning ilmda shoir she'riy kundaliklariga qiyoslanganligi bejiz emas. Qit'adagi mavzu doirasining kengligi, shakliy rang-baranglik, ifodadagi soddalik mutafakkir shoirga kundalik hayot, oddiy tabiat hodisalaridan to falsafa va tasavvufning eng nozik masalalariga qadar yorqin yoritish imkonini beradi. Shu bois Alisher Navoiy ham o'z ijodida bu janrga alohida e'tibor bilan qarab, qit'aning uch yuzdan ortiq go'zal namunalarini yaratgan.

Navoiy qit'alarini o'qir ekanmiz, ularda muallif hayoti bilan bog'liq muhim voqea-hodisalar hamda davlat va siyosat arbobi sifatidagi qarashlaridan voqif bo'lamiz. Qit'a ijodkorni fikrlash, hayot ziddiyatlarini baholash, oq-u qora, yaxshi-yu yomon hodisalardan tegishli xulosalar chiqarishga chorlaydi. Navoiydagi donishmandlik, falsafiy mushohadaning kengligi va hozirjavoblikni chuqur anglashda aynan qit'aning xizmati beqiyosdir. Qit'a ulug' shoirdagi tafakkur jarayonining bir oynasi, desak xato bo'lmaydi.

To'g'rilik, kamtarlik, saxovatpeshalik, sabr-qanoat, xokisorlik kabi yuksak axloqiy sifatlar ifodalangan qit'alar hamma vaqt, hamma davrda ham barchaga ibrat va namuna bo'la oladi.

To'g'rilik va to'g'riso'zlik Navoiy yaratgan qahramonlarning oliy sifatlaridan biri. To'g'rilikka sodiqlik har qanday qiyin ishini ham oson hal etadi. Shuni nazarda tutib shoir:

*Tuzlukka moyil o'lki, ishing borg'ay ilgari,
Yuz mushkil o'lsa yo'qsa ming o'lingda har zamon'1,-*

deydi va bu haqiqatni dalillash uchun shunday misralarni keltiradi:

*Yuz sahfa bir qalam bila kotib qilur raqam,
Ming qo'yni bir aso bila har yon surar shubon.2*

Navoiy insonni tashqi ko'rinishiga qarab emas, ma'naviy dunyosining boyligiga qarab baholaydi. Bu esa uning so'zida namoyon bo'ladi:

*Chun g'araz so'zdin erur ma'ni anga,
Noqil o'lsa xoh xotun, xoh er.
So'zchi holin boqma, boq so'z holini
Ko'rma kim der oni, ko'rgilkim ne der.3*

Hazrat Alisher Navoiy insoniylikning boqiy xislat va sifatlarini, eng avvalo, jamiyatning ilg'or, peshqadam odamlarida ko'rishni xohlaydi. Chunki boshqalar ulardan o'rmaq olib, ularga ergashadi. Shu bois qit'alaridan birini shoir "tasnifiy" fikr bayoniga bag'ishlaydi:

*Uch kishidin uch ish yomon ko'rinar,
Senga arz aylay ahli dunyodin.
Shohdin tundlig', g'anidin buxl,
Molg'a mayl-u, hirs donodin.4*

Buyuk shoir qit'alarini o'qishda davom etar ekanmiz, komillik sir-asroridan ham voqif bo'lib boramiz va joy-joyida

amalga oshirilgan ishning xosiyatini o'ylaymiz: "Tavoze yaxshi, ammo uni "ahli davlat" egallasa, yanada yaxshiroq. Himmat, saxovat ham minnatdan yiroq bo'lsagina o'zini oqlaydi. Navoiy bularni komillik sifatleri deb baholaydi:

*Tavozo' yaxshi, ammo yaxshiroqdur
Agar da'b etsa oni ahli davlat.
Erur ham afv xo'b-u xo'broq ul,
Ki zohir bo'lg'ay el topqanda qudrat.
Ato ham turfa ishdur turfaroq bil,
Agar yo'qtur aning yonida minnat.
Hakim insoni komil dubtur oni,
Ki bo'lg'ay zotida bu necha xislat.5*

Ushbu xislatlarni namoyon qilishda zamondoshlari orasida Navoiyning oldiga tushadigani bo'lmagan, albatta. Tarixchi Xondamir: "...Navoiyning ehsonidan bir qatrasini yerga to'ksalar, lola o'rniga har zarra tuproqdan jamshid jomi unib chiqar edi"6 – deb yozadi.

Qit'alarida ham Navoiy har qanday amal va martabadan insoniylikni afzal biladi. Zero, xalqning nazari barcha narsadan ustundir:

*Yuqori o'ltururni kim tilasa,
Kishilikdin ani yiroq bilgil.
O'lturur safda yuqoriliqdin,
O'lturur safda yaxshiroq bilgil.7*

Quyida jurnalxonlar e'tiboriga Navoiy qit'alari adabiyotshunos Ibrohim Haqqul tahlili bilan beriladi.

«QANOAT GO'SHASIN TUTQILKI...»

*Qanoat go'shasin tutqilki, chun anqo bu da'b etti,
Anga qushlar ichinda qurb qofidanishimandur.
Chu parvori tovug'ning og'zi tinmastu'madin garchi,
O'lar oxir anga avval katak zindonimaskandur.*

Hazrat Navoiy «Mahbub ul-qulub»da: «Qanoat bir qo'rg'onki, unga kirsang, nafsning g'alvasidan qutulasan», – deydi. Qal'ada esa «Qanoat go'shasi»ga rag'batlantirilgan. Lekin bu go'shaga chorlashdan ham murod o'sha: nafs g'alvasidan qutulib, do'st-dushmaniga muhtojlikdan ozod, xokorsorlikda yashashga tashviq etmoqdir.

Rivoyatlarga ko'ra Anqo – nomi bor-u, o'zi yo'q afsonaviy qush. U go'yo qushlarning podshohi bo'lib, Qof tog'ida yasharmish. Qit'ada aks ettirilgan mantiqqa binoan Anqoning Ko'hi Qofda muqim turishi go'yoki qanoat go'shasiga sodiqlik odatidir. Ayni shu xislati tufayli uning qismatida barcha qushlar bilan yaqinlik bitilgan. Uning uyasi ham «qurb qofi» – yaqinlik tog'ida. Bu Anqoning qushlar podshohi ekanligiga ishora. Mir Alisher Navoiy ko'z o'ngida qanoatli kishi – Anqosifat. Anqo esa qanoatli odam timsolida gavdalangan.

*Chu parvori tovug'ning og'zi tinmastu'modin garchi,
O'lar oxir anga avval katak zindonimaskandur.*

Hazrat Navoiy mana shu soʻzlarni yozmaganlarida, biz qanoatli odamlar bilan tamagir kimsalar oʻrtasida bu qadar farq, tabiatan keskin tafovut mavjudligini aniq tasavvur qilolmagan boʻlar edik. Darhaqiqat, tovuqni qancha parvarish qilsangiz, uning ogʻzi oʻshancha tinmaydi. Ammo u shoʻrlikni tama xirsi shu darajada magʻlub qiladiki, hurrligini butunlay unutadi. U qamalgan katak hurlik maskani emas, zindon. Tama tuygʻusining oʻzi ham bir zindondir. Bu tasvirdan soʻng sheʼrxon tamagir zotlarni katakdagi tovuq qiyofasida koʻrganday boʻladi. Va bunday qullikning ildizlarini oʻzicha kengroq tekshirgisi keladi.

«HIMMAT AHLIKI ERUR...»

Himmat ahliki erur tuzluk aro sarv kibi,

Dahr boʻstonida sarsabzaduru ozoda.

Ulki suv yangligʻ erur past nihodu kajrav,

Chekib afgʻon anga tinmaslig erur omoda.

Himmat ahli kim? Eng avvalo, saxovatli kishilar. Shuning uchun hazrat Navoiy: «*Himmat ahlining ixtisosi – saxovaddur*», – deb belgilagandirlar. Himmatli boʻlmoq – pokizalik, himmat – qashshoqlikda ham tubanlik qilmaslik, har qanday vaziyatda ham el fayzi va rohati uchun qaygʻurishdir. Uning chirogʻi – iztirob. Inson ruhida shu chiroq nurlari porlamasa, u hech qachon xolis himmat koʻrsata olmaydi. Mir Alisher Navoiy ushbu qitʻada himmatli zotlarga xos asosiy bir fazilatga diqqatni qaratganlar. Bu fazilat – toʻgʻrilik. Sarv – tik oʻsadigan xushqomat, qishinyozin yam-yashil, barglaridan anvoyi hidlar taraladigan daraxt. Hazrat Navoiy himmat ahlining toʻgʻriligini sarvga

qiyoslaganlar. Demak, himmatli odamlar borki, bu dunyo obod, ezgulik barglari sargʻaymasdir. Dahr boʻstonida ne oʻzgarishlar, neki tebranishlar sodir boʻlmasin, ular rostlik eʼtiqodlarida sobit qolaveradilar. Bundoq qaraganda, qaysidir pastliklarda sharqirab oqayotgan suv kimlarningdir chanqogʻini bosar, shu suv sharofatidan qay bir yerlarda yashillik unar. Bu ham himmat. Ammo Mir Alisher Navoiy suv yangligʻ tubanliklarda egri yoʻllardan harakat qilib, tinmasdan shovqin soladigan bandalarni himmat ahli qatoriga qoʻshmaydi. Bunga sabab, birinchidan, himmatli kishining tabiati pastlikka koʻnikishnimas, yuksakka koʻtarilishni talab etadi. Shu maʼnoda uni «*balandparvoz lochin*» ham deyish mumkin. Ikkinchidan, u zarracha boʻlsin, egrilik bilan chiqisha olmaydi. Uchinchidan, u hovliqma jilgʻa singari «*afgʻon*» chekuvchi emas. Xullas, hikmat toʻgʻrisida fikrlaganda mana shu haqiqatlarni ham unutmaslik kerak.

Arab adabiyotshunosligida qitʻa janri hikmat ham deb yuritilgan. Janrning ilm-u hunar, axloq-u odob, fazl-u kamolot jarchisi ekanligi bunga sabab boʻlgan boʻlsa, ajab emas. Hazrat Alisher Navoiy qitʻalarining aynan ana shu jihatini shoirning oʻzidan oʻtkazib taʼriflash qiyin. «*Bu qitʻa oʻz qitʻalari taʼrifdadurkim, bu ham alardin birdir va taʼrif munga ham sodiq kelur*» deb nomlangan qitʻada Navoiy qitʻalarining har birini aqlli va dono insonlar rohat topadigan bogʻga qiyoslaydi. Oʻz oʻquvchilaridan qitʻalarining majmuyini mamlakat, ularning har birini esa mamlakat sathini egallab turgan, hikmat suvi bilan sugʻorilgan parcha-parcha bogʻ deb anglashni haqli ravishda talab qiladi.

¹Alisher Navoiy. Devon. Xazoyin ul-maoniyy. Badoeʼ ul-vasat. T., 2011. 687-bet.

²Badoeʼ ul-vasat. 687-bet.

³Badoeʼ ul-vasat. 687-bet.

⁴Badoeʼ ul-vasat. 689-bet.

⁵Navodir ush-shabob. 689-bet.

⁶Qarang: Navoiy zamondoshlari nigohida. T., 1985 yil. 99-bet.

⁷Navodir ush-shabob. 696-bet.

Акрам ТОШПЎЛАТОВ,

Самарқанд давлат университети тадқиқотчиси

ТУРКУМ ҲИКОЯЛАР ПОЭТИКАСИ

Аннотация. Мақолада туркум ҳикоялар табиати, ўзига хос хусусиятлари ҳамда бадийятига доир айрим муаммолар атрофлича ёритилган. Шунингдек, ҳикоя ва новелла жанрлари орасидаги фарқли жиҳатлар таҳлил жараёнида илмий асослаб берилган.

Калит сўзлар: туркум ҳикоялар, новелла, бадийят, трилогия, қисса, боғланиш, ўзига хосликлар, назария, муаммо.

Аннотация. В статье освещены проблемы природы циклических рассказов, их специфических особенностей и художественности. Также, благодаря анализам научно обоснованы отличительные особенности жанров, рассказов и новелл.

Ключевые слова: циклические рассказы, новелла, художественность, трилогия, связь, специфика, теория, проблема.

Annotation. In the article discusses the problems of nature of cyclic stories, their specific features and artistry. Also, due to analyzes, distinctive features of genres, stories and novels, are scientifically based.

Key words: cyclic stories, novel, artistry, trilogy, communication, specificity theory, problem.

Маълумки, адабиётшуносликда икки китобдан иборат романлар – дилогия, уч китобдан иборат романлар – трилогия ва бошқа номлар билан аталади. Қиссалар ҳали бирор ном билан аталиши барқарор бўлмаса-да, Т.Маликнинг “Шайтанат” қиссаси биринчи китоб, иккинчи китоб..., бешинчи китоб деб номланган. Ягона бош мавзу остида уч ёки ундан ортиқ сарлавҳаларга ажратилган, бир мангик, бир ғоя атрофида бирлаштирилган ҳикоялар “туркум ҳикоялар” деб юритилаётир. Бу ҳолат мазкур ҳикоялар бадийатида ҳам

қандайдир янгича қарашларни тақозо этади. Бунга С. Аҳмаднинг “Чўл ҳикоялари”, О. Отаҳоновнинг “Оқшом хаёллари”, “Одамлар излаётган Мустафо”, Н.Эшонкулнинг “Ялпиз хиди”, И. Султоннинг “Хун” туркум ҳикояларини мисол келтириш мумкин.

Т. Жўраев новеллалари туркуми¹ “Тўнғич”, “Нариги уй”, “Бевакт ўлим”, “Ўрганган кўнғил”, “Қунишган тонг” каби сарлавҳалар остида берилган. Новеллаларни ўзаро Мингболаев фамилияси, қолаверса, Хўжаҳовуз кишлоғи бирлаштириб туради. Барча воқеалар Хўжаҳовуз

TA'LIMI

кишлоғида бўлиб ўтмаса-да, Мингболаевларнинг ҳаёти ўз она кишлоғи билан алоқадорликда кечади. Аниқроғи, шу кишлоқдаги бир оиланинг тақдири ҳикоя қилинади. Новелладаги ҳар бир сарлавҳа рамзий маъно қасб этади. Биринчи новелла “Тўнғич” деб номланади. Ўзбекларда бир мақол бор: “Катта қарвон қаердан юрса, кичиги ҳам ўша ердан юради”. Топиб айтилган гап. Уларнинг оиласи унча кичик ҳам, унча катта ҳам эмас. 4 ўғил, 2 қиз – жами 6 фарзанд. Мингболаевларнинг отаси чиройли, гўзал аёлларни кўрганда ақлу ҳушини йўқотадиганлардан. Демак, оила бошлиғи тафаккури, маънавиятида емирилиш бор. Қолаверса, Тўнғич – катта ака Голиб (прокурор) ҳеч кимга суянмай, ҳеч кимни тан олмай ўтади. Энг ачинарлиси, у Худога ҳам ишонмайди. Инсон аъзоларидан одам учун зарури қўл ва оёқ бўлади, мия, кўз эса ундан кейин туради, деган ўз фалсафасига ишониб яшайди. Негаки, у нимаики номаъқул иш қилган бўлса, оёғи олиб борди, қўли бажарди. Унинг оқибатини “кўз” олдига келтириб, “мия”да ўйлаб ҳам кўрмади. Мавкейдан, партияга содиқлигидан укасининг жанозасига бормади, боролмади. Имон-эътиқодсиз яшади. Бундай одамларни худо тириклигидаёқ жазолаб қўя қолади: прокурорнинг бутун авлоди ўлат теккандек қирилиб кетади.

Иккинчи новелла “Нариги уй” деб номланади. Унда ҳаётдан маъно топмаган, тўқ-фаровон яшашни орзу қилаётган зиёли – мактаб директори Мингболаев ҳақида сўз боради. У доимо нариги уйни орзу қилиб яшайди. Нариги уй дегани, унинг назарида, барча қабоҳатлардан холи ҳаёт тарзининг ўзгача бир кўриниши бўлиб, яхши яшайдиган жой эди. У яхши яшаш деб тўқ яшашни тушунарди. У ҳам акаси каби коммунистман, деб ўз жигари билан сўнги видолашишга бормайди. Шундай характерли одам нариги уйни орзу қилиб яшайди. Бирок нариги уй йўқ. Нариги уй – унинг орзу-хаёллари. Қилган қилмишидан, алданган умридан, ёлғон эътиқодидан қочиб яширинадиган уй.

Учинчи новелла “Бевақт ўлим” деб аталади. Унинг бундай номланишига сабаб Толибнинг ўлими эмас, балки маънавий инкироз туфайли оиланинг дарз кетиши, бу оилада яхшиликнинг, эзгуликнинг илдиз отмасданок махв бўлиши бевақт ўлимдир. Оиланинг барча гуноҳлари ёпирилиб Толибнинг ҳаётини издан чиқаради. Болалари ва хотинининг мол-дунёга ҳирс қўйиши Толибдай покиза инсоннинг бевақт ўлимига сабаб бўлади. Уни икки акаси, синглиси ва ўғиллари кўкартирмайди...

Хотини Саодат туш кўради. Тушида икки ўғли, келини (учаласи ҳам обрў-эътиборли врачлар) отасини – Мингболаевни судга беради. Ойбек (бош шифокор) отасини тан олмайди, уни фарзандларининг ютуқларини кўра олмасликда айблайди.

Тўртинчи новелла “Ўрганган кўнғил” деб номланади. Хўжаҳовузнинг барча одамлари “шўродан қолган одамлар”. Улар ҳам фаришта эмас. Билиб-билмай қилган гуноҳлари эвазига тили қисқ, муте. Мингболаев – собиқ райком. Халқи устидан ҳукм юритишга ўрганиб қолган. Ўз кишлоғига ҳеч бир яхшилик қилмаган бўлса-да, ниҳоятда иззатталаб бу кимса Хўжаҳовузга мулла бўлиб олади. Сўнгра масжид имомини турли бўҳтонлар билан қаматиб, ўрнига ўз номзодини ўзи тайинлайди. “Ўрганган кўнғил ўртанса қўймас” қабилда иш тутиб, туман ҳокимлигида нима истаган, нима қилган бўлса,

шу ишени кишлоғида ҳам давом эттиради. Халқ – томошабин. Ўз тақдирини шундай “аблаҳ” одамга топшириб яшайверишади.

Бешинчи новелла “Қунишган тонг” деб аталади. Ушбу новеллани туркум новеллаларнинг хулосаси деб қабул қилиш мумкин. Қунишган тонг одамларни кузатяпти. Ҳамма тирикчилик илинжида. Яшаш учун кураш давом этяпти. Лекин “Қани менинг хў-ў кўриниб турадиган тоғларим? Мен суянган тоғларим...” Энди йўқ. “Тўнғич”дан бошланган бефайз тонг қунишишга мажбур. Барча қилинган гуноҳлар эвазига Мингболаевлар оиласида энди яркираб тиниқ тонг отмайди. Нафақат Мингболаевлар оиласида, балки Хўжаҳовузда ҳам қунишган тонг ҳали-бери ўз ўрнини оқ-ойдин тонгга бўшатиб бермайди.

Мингболаевлар ўзларини Худо чоғлашди. Ўзига ишонишди, партияга ишонишди. Дунёда ўзининг икки оёғидан бошқа таянч ҳам, дўст ҳам йўқ деб яшашди. Борини тан олишмади. Оқибатда авлодларининг қолган-қутгани яна ўша халқ тимсолига айланиб кетишди. “Битаятган авлоднинг сўнги қизи” Зарнигор оёғига қиядиган нарсаси йўқлиги боис “охирги кўнғирок”қа бора олмади.

Туркум ҳикояларда характер жуда яхши ишланган. Бир ҳикояга сизмаган фикр, воқеалар ривожини иккинчисидан изчил давом эттирилган. Китобхонда мазкур новеллалар композиция жиҳатидан мустақил асар каби таассурот уйғотса-да, бир оила фожиаси тасвири берилганлиги билан алоҳидалиқ қасб этади. Туркум новеллалар сюжети мураккаблиги боис ўқувчи характерлар моҳиятини осон тушуниб етмайди. Иккинчи бор синчиклаб ўқиган ўқувчи новеллалар бир-бирларининг характерлар (Мингболаевлар)ини очиш асосига қурилганини пайқайди. Бундай услубда ҳикоя ёзиш адабиётимизда янгилик. Мазкур асар шуниси билан ҳам аҳамиятлидир.

Адабиётшуносликда кичик ҳикояларга, баъзан бадий мукаммал ҳикояларга нисбатан новелла атамасини ишлатиш ҳолатлари мавжуд. Масалан, немис адабиётшуноси Гёте: “*Новелла содир бўлган, кўз кўриб, қулоқ эшитмаган воқеа. Мана шу новелланинг моҳияти. Германияда “новелла” деб аташадиган кўп нарсалар аслида новелла эмас, балки бор-йўғи ҳикоя ёки шунга ўхшаган нарсалар*”², – деб новелла жанри хусусиятлари, бадийлигига эътибор қаратади. Мунаққид У. Норматов новелла жанри хусусиятлари ҳақида сўзларкан: “... бундан ҳам муҳими, асар бағрини ичдан нурлантириб турган, қалбимизни ларзага соладиган тугён ёзувчини қўлга қалам олишга ундаган ички бир дард, ёниқ илҳом, маҳорат асарга ажиб бир жозоба бахш этган”³, – деб айнан новелланинг бадийлигига ишора қилади. Фақат бадийликнинг ўзи жанр табиатини белгиламаслиги ҳеч кимга сир эмас. Унда бадий мукаммал, пишиқ ҳикоя – новелла, ўртамеъна ёзилган насрнинг кичик жанри – ҳикоя (кичик ҳикоя – новелла деган қараш ҳам мавжуд) деган жўн бир қондани келтириб чиқаради. Шундай экан, адабиётшуносликда ҳажмидан қатъи назар, ўткир сюжет, қутилмаган бурилиш, кескин зиддиятлар, драматизм асосида қутилмаган ечим билан хотималанувчи асарларга нисбатан новелла атамасини қўллаш мақсадга мувофиқдир.

Бироқ юқорида таҳлил қилинган Т. Жўраев туркум новелла (китобда шундай номланган)ларида бундай новеллистик хусусиятларни кўрмаймиз. “*Хикоя деганда биринчи галда асарда баён қилинган воқеалар тизими эмас, балки унда яратилган характер кўз олдимишга келади*”⁴, – дейди Й. Солижонов. Ҳақиқатан ҳам биз “новелла”ларни ўқир эканмиз, унда изчил воқеалар тизими йўқ. Воқеалар Мингболаевлар ўй-хаёлларида кечади. Асар қахрамонлари характериға хос барча кўргиликлар кўз ўнгимизда гавдаланади. Мингболаевларнинг Минг-

балоевлар эканлиги ойдинлашади. Асарларда рухий конфликтнинг устунлик қилиши сахнавийликка ўрин қолдирмай, монологик тасвирни бош планга кўтаради. Бу хусусият хикояларға хос тавсифийликни келтириб чиқаради. Образлар ҳаётида давр учун қизиқарли, янгилик саналадиган воқеалар, хатти-ҳаракатлар сезилмайди. Шу ва бошқа жиҳатларини ҳисобға олиб (хикояларға умумий бир ном берилса), ушбу асарларни ўзбек адабиётида туркум хикояларнинг яхши бир намунаси сифатида эътироф этиш мумкин.

¹Т. Жўраев. Аср туккан одамлар. Т.: Шарқ, 2007. 44–94-бетлар.

²Й. П. Еккерман. Гёте билан гурунлар. // «Жаҳон адабиёти» журнали, 2013. 1-сон. 117-бет.

³У. Норматов. Новелла бағридаги туғён // «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетаси, 2012. 14-декабрь.

⁴Й. Солижонов. Ҳозирги ўзбек хикояси // «Ўзбек тили ва адабиёти» журнали, 2012 йил, 4-сон. 17-бет.

Наргиза ИМОМИДДИНОВА,
Ўзбекистон Миллий университети ўқитувчиси

ХИТОЙ ТИЛИДА БОҒЛОВЧИЛАР ТАСНИФИ

Аннотация. Мақолада Хитой тилидаги боғловчиларнинг келиб чиқиши, ривожланиш хусусиятлари ҳақида сўз юритилган. Муаллиф бириктирув, зидлов, айирув, солиштирув, мақсад, сабаб, шарт, тўсиқсизлик, қиёсий боғловчиларни мисоллар орқали тушунтирган.

Калит сўзлари: боғловчи, ёрдамчи сўз, нисбий семантика, морфологик.

Аннотация. Статья посвящена изучению формирования и особенностей развития союзов в китайском языке. Автор объясняет соединительные, противительные, разделительные, сравнительные, целевые, причинные, условные, беспрепятственные, сопоставительные союзы китайского языка, приводя примеры в их использования.

Ключевые слова: союз, вспомогательные слова, сравнительная семантика, морфология.

Annotation. The article examines the formation and characteristics of development of the conjunctions in the Chinese language. The author explains the connective, adversative, separation, comparative, target, causal, conditional and unimpeded conjunctions of the Chinese language citing examples of their use.

Key words: conjunction, auxiliary words, comparative semantics, morphology.

Боғловчилар ҳозирги замон хитой тилида ёрдамчи сўзларнинг мустақил тармоғи ҳисобланади. Шунга қарамадан, уларни бошқа сўз туркумларидан алоҳида ҳолда тасаввур қилиш қийин. Зеро, улар ўзаро боғланган бўлиб, биргаликда ишлатилади.

Профессор П.П.Шмидт хитой тилидаги боғловчиларни тадқиқ қилиб, шундай ёзган эди: “Боғловчиларни равиш ва олд кўмакчилари билан қиёслаш мумкин. Ҳатто улардан, умуман, ажратиб бўлмайдигандек туюлади”¹.

Хитой тили боғловчиларининг келиб чиқиши ва ривожланишига назар ташласак, улар олд кўмакчилар ва равишдан ясалган юкломалар билан ҳамма ҳамма боғлиқлигига гувоҳ бўламиз. Бу эса боғловчилар ва олд кўмакчилар ўртасидаги фарқни йўқолишига олиб келиб, кўпгина тадқиқотчилар айрим юкломаларни боғловчилар туркумига киритганини ҳам тушунтиради.

Ушбу мақолада хитой тилидаги боғловчилар ҳақида фикр юритамиз.

Хитой тилида боғловчилар қисман семантик ва морфологик жиҳатдан ўзгармаслик хусусиятига эга. Улар содда гап таркибидаги уюшқ бўлақлар, сўз бирикмалари ҳамда қўшма гапларни ўзаро боғлаб турувчи ёрдамчи сўзлардир.

Шулардан келиб чиққан ҳолда хитой тилида боғловчилар асосан 3 гуруҳға бўлинади:

1. Маъносига кўра ҳосил бўлувчи боғловчилар.
2. Тузилишига кўра ҳосил бўлувчи боғловчилар.
3. Қўлланилишига кўра ҳосил бўлувчи боғловчилар.

Маъносига кўра ҳосил бўлувчи боғловчилар² 9 турға бўлинади. Ҳар бир тур ўзининг синтактик хусусиятига эга.

Бириктирув боғловчилари: 和hé, 并bing – ва, ҳам; 而且érqie – ва, шунингдек; 不但。。。 并且bùdàn。。。 bingqie, 不仅。。。 而且bùjīn。。。 érqie – нафақат.... балки, нафақат.... бироқ.

Бу боғловчилар гапнинг уюшқ бўлақлари ва боғланган қўшма гапларда ишлатилади.

1. 我去阅览室看书和画报。

Мен ўқув хонасига китоб ва расми журнал ўқишға бораман.

2. 儿子已经十五岁了、并且女儿已经十岁了。

Ўғлим аллақачон 15 ёшға тўлган, шу билан бирга, қизим ҳам аллақачон 10 ёшға тўлган.

3. 我想并能继续学习汉语!

Мен хитой тилини ўқишни давом эттиришни хоҳлайман ва бу кўлимдан келади.

TA'LIMI

Зидлов боғловчилари: 但 dàn, 但是 dànshì, 可是 keshì, 然而 ránér – аммо, лекин, бироқ; 不是。而是 bùshì。 。 。 érsì – эмас.....бирок.

Бу боғловчилар ҳам гапнинг уюшиқ бўлақларида, шунингдек, боғланган қўшма гапларда ишлатилади.

1. 我听说过这个名字、可是不知道是谁。

Мен бу исми эшитганман, лекин унинг кимлигини билмайман.

2. 试验失败了很多次、然而他们并没有失去信心。

Тажриба кўп маротаба муваффақиятсиз якунланган бўлса ҳам, улар ўзларига бўлган ишонччи йўқотишмади.

3. 我会帮助你、但是我不知道我该做什么。

Мен сенга ёрдам беришим мумкин, лекин нима қилишим кераклигини билмайман.

Айирув боғловчилари: 或 huò, 或者 huòzhe, 还是 hái shì – ёки, балки; 或者。或者 huòzhe。 。 。 huòzhe, 还是。 。 。 还是 hái shì。 。 。 hái shì – ёки.....ёки, балки..... балки.

Бу боғловчилар ҳам гапнинг уюшиқ бўлақларида, шунингдек, боғланган қўшма гапларда ишлатилади.

1. 我晚上看画报或者复习课文。

Мен кечкурун расмли газета ўқийман ёки матнни такрорлайман.

2. 你晚上看电视还是复习课文?

Сен кечкурун телевизор кўрасан ёки матнни такрорлайсан?

3. 我不知道、他去商店还是邮局。

У дўконга борадими ёки почтага, буни мен билмайман.

Солиштирув боғловчилари: 如果。 。 。 则 rúguǒ。 。 。 zé, 如果。 。 。 那么 rúguǒ。 。 。 nàme – агар..... у холда; 不是。 。 。 就是 bùshì。 。 。 jiushi, 不是。 。 。 便是 bùshì。 。 。 biànshi – агар.....у холда.

Бу боғловчилар гапнинг уюшиқ бўлақлари ва боғланган қўшма гапларда қўлланилади.

1. 如果觉得这本书难、那么就换一本。

Агар бу китобни мураккаб деб билсанг, у холда бошқасига алмаштир.

2. 如果你在书中仔细寻找、那么你一定找到对你有用的东西。

Агар сен китобдан яхшилаб изласанг, у холда, албатта, ўзинг учун фойдали бўлган нарсаларни топасан.

3. 如果你不能改正错误、那你怎么进步呢?

Агар сен хатоларингни тўғрилолмасанг, у холда қандай қилиб ўсишга эришасан?

Мақсад боғловчилари: 为 wèi, 为了 wèile, 为的是 wèideshì, 以 yǐ, 以便 yǐbiàn – учун, мақсадида.

Бу боғловчилар эргашган қўшма гапларда қўлланилади.

1. 大家现在努力工作、为的是以后生活得更好。

Кейинчалик ҳаёти янада яхши бўлиши учун ҳозир ҳамма тиришқоқлик билан ишляпти.

2. 我这次来北京、为的是学好汉语。

Мен бу сафар Пекинга хитой тилини ўрганиш учун келдим.

3. 麦克努力工作、为的是挣更多的钱买房、买车。

Майк кўпроқ пул ишлаб топиб, уй, машина сотиб олиши учун тиришқоқлик билан ишляпти.

Сабаб боғловчилари: 因 yīn, 因为 yīnwei, 由于 yóuyú, 为了 wèile – чунки, сабабли, туфайли, учун; 因为。 。 。 所以 yīnwei。 。 。 suǒyǐ, 由于。 。 。 因而 yóuyú。 。 。 yīnér – чунки.....шунинг учун.

Бу боғловчилар, асосан, эргашган қўшма гапларда ишлатилади.

1. 因为好久没有雨、所以蔬菜都黄了。

Анчадан бери ёмғир ёлмаганлиги сабабли сабзавотларнинг ҳаммаси сарғайиб кетди.

2. 因为教室里的空调坏了、所以同学们把窗户打开了。

Ўқув хонасида кондиционер бузилиб қолганлиги сабабли ўқувчилар деразаларни очиб қўйишди.

3. 汉语越来越热是由于中国在世界上的地位越来越重要。

Хитойнинг дунёдаги ўрни борган сари ортиб бораётгани сабабли хитой тили борган сари оммалашиб бормоқда.

Шарт боғловчилари: 要 yào, 若 ruò, 倘 tāng, 要是 yàoshì, 若要 ruòyào, 倘然 tāngrán – агар, бўлган холда; 如 – rúguǒ агар; 倘使 tāngshǐ, 假如 jiǎrú – агар, тахмин қилинса, 既然 jìrán – модомики; 就是 jiùshì – агар, ҳатто; 即使 jíshǐ – ҳатто, агар, йўл қўйилса; 只要 zhǐyào агар фақат; 如。 。 。 则 rú。 。 。 zé, 要是。 。 。 那 yàoshì。 。 。 nà, 如果。 。 。 那么 rúguǒ。 。 。 nàme – агарда.....у холда; 既然。 。 。 于是 jìrán。 。 。 yúshì – агар.....ундай бўлса.

Бу боғловчилар эргашган қўшма гапларда қўлланилади.

1. 既然你一定要去、我也不说什么了、不过你千万要小心。

Модомики, сен боришинг керак экан, мен ҳам ҳеч нима демайман, бироқ сен, албатта, эҳтиёт бўлишинг шарт.

2. 只要你是这个学校的学生、就应该遵守这儿的纪律。

Сен шу мактабнинг ўқувчиси экансан, бу ернинг интизомига риоя қилишинг керак.

3. 即使老师不一定认识这个汉子。

Ҳатто ўқитувчи ҳам бу иероглифни танимаслиги мумкин.

Тўсиқсиз боғловчилар: 虽 suī, 虽然 suīrán, 尽管 jǐnguǎn – бўлса ҳам, гарчи; 纵 zòng, 纵然 zòngrán, 哪怕 nǎpà – майли, бўлса ҳам; 虽。 。 。 然 suī。 。 。 rán, 虽然。 。 。 但 suīrán。 。 。 dàn, 虽然。 。 。 可是 suīrán。 。 。 keshì, 尽管。 。 。 但是 jǐnguǎn。 。 。 dànshì – бўлса ҳам.....лекин, гарчи.....бирок.

Бу боғловчилар эргашган қўшма гапларда қўлланилади.

1. 虽说我现在住的地方离学校比较远、可是房租便宜、环境也不错。

Ҳозир яшаётган жойим мактабдан узоқ бўлса ҳам, лекин ижара ҳақи арзон, агроф-мухити ҳам ёмон эмас.

2. 哪怕卖掉所有的东西、父母也要给孩子治病。

Гарчи ҳамма нарсаларини сотиб юбориб бўлса ҳам, ота-она фарзандини даволаттириши керак.

Қиёсий боғловчилар: 像 xiàng, 好像 hǎoxiàng, 仿佛 fǎngfú – худди; 如同 rúttóng – худди, гўёки; 与其 yǐqí – дан кўра; 像。 。 。 似的 xiàng。 。 。 shìde, 仿佛。 。 。 似的 fǎngfú。 。 。 shìde – худди, гўё; 好像。 。 。 一样 hǎoxiàng。 。 。 yīyàng – худди...бир хил.

Бу боғловчилар ҳам эргашган қўшма гапларда қўлланилади.

1. 与其说他们是竞争对手、不如说他们是朋友。

Уларни рақиблар дегандан кўра, дўстлар дегани тўғрироқ бўлади.

2. 天这么热、与其跑那么远去食堂、还不如在宿舍吃方便面。

Кун жуда иссиқ, узоқдаги ошхонага боргандан кўра, ўзимизнинг ётоқхонада тез тайёрланадиган лағмон еганимиз яхшироқ.

3. 我不想像他那样做。

Мен у каби иш тутишни хоҳламайман.

Тузилишига кўра ҳосил бўлувчи боғловчилар³ 3 турга бўлинади:

Содда боғловчилар: 并 bing, 并且 bingqie – ва, ҳам, шунингдек; 但 dàn, 但是 dànshì – аммо, бироқ, лекин; 或 huò, 或者 huòzhe – ёки, ёхуд; 为 wèi, 为了 wèile – учун; 因 yīn, 因为 yīnwei – чунки, сабабли; 要 yào, 要是 yàoshi – агар агарда; 虽 suī, 虽然 suīrán – бўлса ҳам, гарчи; 像 xiàng, 好像 hǎoxiàng – худди, сингари.

Содда боғловчилар, одатда, бир бўгинли ёки икки бўгинли сўзлардан иборат бўлади.

1. 为了让女儿专心工作、老人每天在女儿家里帮助做家务。

Кизи эътиборини ишга қаратиши учун қария унинг уйига бориб уй ишларига ёрдам берарди.

2. 为了学汉语、很多外国人来到中国。

Хитой тилини ўрганиш учун жуда кўп хорижликлар Хитойга келишади.

3. 她不吃肉是为了减肥。

У вазн ташлаш мақсадида гўшт емайди.

Мураккаб (кўшма) боғловчилар: 像。。。似的 xiàng。。。shìde, 仿佛。。。似的 fǎngfú。。。shìde – худди, гўёки; 像。。。一样 xiàng。。。yīyàng, 如同。。。一样 rútóng。。。yīyàng – худди.....-дек, билан бир хил.

Кўшма боғловчилар ўзида икки ёрдамчи сўзни акс эттиради.

1. 在这儿像在自己家里一样。

Бу ер худди ўзимнинг уйимдагидек.

2. 他不像你这样聪明、但像你一样勤奋。

У сендек ақлли бўлмаса-да, бироқ сенга ўхшаган ҳаракатчан.

3. 天上的云如同雪一样白。

Осмондаги булутлар гўё қор каби оппоқ.

Боғловчили бирликлар: 要是。。。话 yàoshi。。。huà, 如果。。。话 rúguǒ。。。huà – агар.... у ҳолда; 假如。。。时 jiǎrú。。。shí – агар, шундай бўлса; 因为。。。原故 yīnwei。。。yuángù, 由于。。。缘故 yóuyú。。。yuángù – шу сабабга кўра, сабабли.

Боғловчили бирликлар ёрдамчи ва мустақил сўз туркумларини ўзида акс эттиради.

1. 要是明天天气好的话、我们就去公园。

Агар эртага об-ҳаво яхши бўлса, биз бокка борамиз.

2. 要是努力学习的话、你就一定会考上大学。

Агар тиришқоклик билан ўқисанг, сен, албатта, университетга кирасан.

Кўлланилишига кўра ҳосил бўлувчи боғловчилар⁴ 3 турга бўлинади:

Якка боғловчилар: 和 hé, 与 yǔ – ва, ҳам; 以便 yǐbiàn, 要 hǎo – учун; 即使 jíshǐ – ҳатто, агар; 纵然 zòngrán – гарчи; 好像。。。似的 hǎoxiàng。。。shìde – худди; 如同。。。一样 rútóng。。。yīyàng – худди, гўё.

Бу боғловчилар мустақил ҳолда ишлатилади. Улар бошқа боғловчилар билан қўшилмайди.

1. 教学与研究

Ўқитиш ва тадқиқ қилиш.

2. 成与不成、在此一举。

Омад ва омадсизлик – бари тажриба ортшига сабабчи бўлади.

3. 要买就买最好的。

Агар сотиб олмоқчи бўлсанг, энг яхшисини сотиб ол.

4. 要去咱们就早点儿去。

Агар борадиган бўлсак, эртароқ бораемиз.

5. 你要看明胜古迹、北京就有很多。

Сен агар диққатга сазовор жойларни кўрмоқчи бўлсанг, Пекинда улар жуда ҳам кўп.

Такрорланувчи боғловчилар: 或。。。或 huò。。。huò, 或者。。。或者 huòzhe。。。huòzhe, 还是。。。还是 háiishi。。。háiishi – ёки.....ёки, балки.....балки.

Такрорланувчи боғловчилар бир хил боғловчиларнинг кўшилишидан ҳосил бўлади.

1. 你或者今天下午来、或者明天上午来、都行。

Сен бугун тушликдан кейин келсанг ҳам бўлади, эртага эрталаб келсанг ҳам бўлади, фарқи йўқ.

2. 今天晚上去看电影、咱们或者坐公共汽车、或者打车、随便。

Бугун кечқурун кинога борамиз, бизлар ёки автобусга ўтираемиз ёки машинага, фарқи йўқ.

Жуфт боғловчилар: 因。。。故 yīn。。。gù – чунки; 要。。。那 yào。。。nà – агар....у ҳолда; 虽。。。但 suī。。。dàn – гарчи....бироқ; 不但。。。而且 bùdàn。。。érqie, 不仅。。。并且 bùjǐn。。。bingqie – нафақат....балки, нафақат.... шунингдек; 不是。。。而是 bùshì。。。érshì – эмас....балки; 不是。。。就是 bùshì。。。jiùshì – эмас....айнан; 因为。。。所以 yīnwei。。。suǒyǐ, 为的。。。所以 wèide。。。suǒyǐ – чунки....шунинг учун; 所以。。。因为 suǒyǐ。。。yīnwei, 所以。。。由于 suǒyǐ。。。yóuyú – боиси шундаки....; 如果。。。那么 rúguǒ。。。name, 如果。。。则 rúguǒ。。。zé – агар....у ҳолда; 既然。。。那么 jǐrán。。。nàme – модомики....у ҳолда; 虽然。。。但是 suīrán。。。dànshì, 虽然。。。而 suīrán。。。ér, 尽管。。。但是 jǐnguǎn。。。dànshì – бўлса ҳам....бироқ, гарчи....бироқ.

Жуфт боғловчилар турли хил боғловчиларнинг кўшилишидан ҳосил бўлади.

1. 他不但喜欢绘画、而且画得非常好。

У нафақат расм чизишни яхши кўради, балки яхши чизади.

2. 他不但上过大学、而且出国留学过。

У нафақат университетга кирган, балки чет элда ҳам ўқиган.

3. 不但我会说汉语、而且我妹妹也会说汉语。

Мен нафақат хитой тилида гапиришни биламан, балки менинг синглим ҳам хитой тилида гапира олади.

4. 你如果参加考试、就早一点儿报名。

Агар сен имтихонда иштирок этсанг, эртароқ рўйхатдан ўтишинг лозим.

5. 他每天不是想着怎么学习、而是想着怎么玩儿。

У ҳар куни ўқиш ҳақида эмас, балки ўйин-кулги ҳақида ўйлайди.

Хулоса қилиб айтганда, боғловчилар ижтимоий-сиёсий асарларда, шунингдек, илмий ва бадиий адабиётда кўплаб ишлатилади. Замонавий хитой тилида улар синтактик алоқа воситаси сифатида муҳим аҳамият касб этади. Улардан содда гапларда ҳам, кўшма гапларда ҳам фойдаланилади.

Хитой тилида боғловчилар нафақат гапларнинг тузилиши, балки уларни тўғри, мазмунли тарзда таржима қилинишида ҳам муҳим вазифани бажаради.

¹П.П.Шмидт. Опыт мандаринской грамматики. Владивосток, 1915. С.397.

²Т.П.Задоенко. Хуан Шуин. Основы китайского языка (Основной курс). М: Наука, 1986. С.38.

³Ўша манба, С. 39.

⁴Ўша манба, С. 40.

ОНАНИНГ СЎЗ ҲАЙКАЛИ

«Адабиёт» (5-синф). Ўзбекистон халқ ёзувчиси Ўткир Ҳошимов.
«Дунёнинг ишлари».



Адабиётдаги энг муқаддас образ, шубҳасиз, Онадир. Ўзбекистон халқ ёзувчиси Ўткир Ҳошимовнинг «Дунёнинг ишлари» қиссаси Ўзбек оналари шаънига битилган гўзал қасида дейиши мумкин. Зеро, ёзувчининг ўзи ҳам асар бағишловиде «Дунёдаги ҳамма оналар фарзандига муносабат бобида бир-бирига жуда ўхшайди», деб таъкидлайди.

Қисса 33 ҳикоядан иборат. Ҳар бир ҳикоя бир-бирини мантиқан ва мазмунан тўлдириб боради. Асарда Она нифоқни ёмон кўради, иноқликни улуглайди. Ўғли уйга келмагунча бедор туради, кўз юммайди («Туи»). Беғона болаларни ҳам жон дилидан севади. Меҳнатдан ор қилишни ёмон кўради. Меҳнатни, ҳалолликни, покликни улуглайди («Икки афсона»). Она соғлигига катта зиён келтириб бўлса-да, боласи ҳаётини сақлаб қолади. Табибга боргунча, оёғини совуққа олдиради («Гилам пайпоқ»). Она нонни оёқости қилишни энг оғир жиноят, энг катта гуноҳ деб билади («Бола йиғиси»).

Акаси ва ўртоқлари алдашганда, синфдоши тўхмат, курсдош дўсти ва севгилиси хиёнат қилганда Она фақат фарзанди ёнида дардига малҳам бўлади. Шунда қалбининг зулмат босган қайсидир бурчагида бир нур йилт этади: «Фақат она ўз боласига ҳеч қачон хиёнат қилмайди».

Яна бир жиҳат: Она ҳаммиса бир ҳақиқатга – онанинг ёмони бўлмаслигига ишонади. Масалан, синфдоши, прораб бўлиб – маҳалланинг бойваччасига айланиб, босар-тусарини билолмай қолади. Охири лоп этиб қамалиб кетади. Она унинг онасига далда беради («Кўнглим сезиб турибди. Тўхтавой эрта-индин келиб қолади. Тўхтавойингиз қандоқ яхши болаки!»), бундан эса Ўғил ранжийди (Нима, фол очясизми? Кўпчиликнинг ҳақиқа хиёнат қилган қаллобни мақтаб ўтирибсиз!).

Бироқ она ўз ҳақиқатини айтади: «Онасида нима гуноҳ? Қон босими бўлса, эртага пуф этиб думалаб кетса, шунга суюнасанми? Она-ку бу...». Ёки Очилип дегани Ҳурини – чайқовчини газетга уриб чиқмоқчи бўлганда, Она унинг ёнини олишини сўрайди («Кўй, болам, шуни ёзмай қўя қолсин»). Ўғилнинг жсаҳли чиқади («Қизиқсиз! Қайси куни Ҳурини ўзингиз ҳайдаб юборгандингиз. Энди ёнини оляпсиз. Ким ўзи у! Битта ҳаромхўр чайқовчи-да»). Лекин Она яна ўз ҳақиқатини айтади: «Боласи бор-а, бир эмас, иккита норасидаси бор-а, ўғлим».

Бир сўз билан айтганда, «Дунёнинг ишлари» – Онага сўздан қўйилган ҳайкал. Бу – шу пайтгача Она ҳақида қанча сўз айтилмасин, ҳар бир кўнгли уни янгилаши мумкинлигининг ўзига хос исботи ҳамдир.

Ўткир акага сўз ишлатиш маҳорати онасидан ўтган Ёзувчининг рафиқаси Ўлмасхон Ҳошимова билан суҳбат

– «Дунёнинг ишлари» қиссаси билан боғлиқ хотираларингиз кўпчиликка қизиқ. Асарнинг ёзилиш жараёни қақда билганларингизни сўзлаб берсангиз.

– Ёзувчи ўқувчилик пайтлари – 1962 йилда «Сенга онажон» эссесини ёзганлар. Йиллар бўйи «онам хақини адо этишим керак», деган ўй кўнглидан кечганини саъй-ҳаракатларидан сезиш қийин эмасди. Асар ана шу ўйлар, бажарилган ва улгуролмаган орзу-мақсадлар ифодаси.

1980 йили қайнонам тўсатдан вафот этдилар. Адиб бундан жуда каттик изтироб чекканлари ҳали ҳам кўз олдимда. Шусиз ҳам ўта таъсирчан одам янада маънос, хаёлчан бўлиб қолгандилар. Охири Абдуғафур Расулов, Баҳодир Ғуломов билан маслаҳатлашиб, Сижжакка – Опоқ хўжа ака деган эски кадрдонлариникига чиқиб кетишди. «Дунёнинг ишлари»нинг дастлабки боблари ўша ерда ёзилган.

Асар аввалгилари каби тез, шиддат билан ёзилгани йўқ. Ҳар бир ҳикоя мустақил асар сифатида туғилган. Бунда атоқли шоира Зулфия опанинг ҳам катта ҳиссалари бор. Асарнинг биринчи боблари «Саодаг» журналида чиққанда, Зулфия опа ёзувчига катта руҳий далда берганлар, бу жуда яхши асар бўлишини таъкидлаганлар. Журнал эса қиссани сонма-сон босиб борган.

Қиссанинг энг охириги саҳифаси қандай ёзилгани ҳамон кўз ўнгимда. Баҳор эди. Кечаси момақалдирок товушидан уйғониб кетдим. Қарасам, хонада адаси йўқлар. Айвонга чиқдим. Соат тўртдан ўтибди. Нариги хона эшигидан чироқ нури тушиб турибди. Киришга торгиндим. Чой қўйдим. Анча иккиланиб туриб, эшик олдига келдим. Секин ичкарига кириб яқин борсам, адиб йиғлаптилар... Қўрқиб кетдим. «Нима бўлди?», десам, индамай чиқиб кетдилар... Кўз ёши томган саҳифаларни беихтиёр ўқидим. Ўқиб, йиғлаб юбордим. Бу «Ойи мен келдим...»,

деб бошланадиган «Илтижо» боби эди. Кейинроқ «Илтижо» бобини кўзда ёш билан ёддан ўқиб берган кўплаб талаба ва ўқувчиларни кўрдим. Чунки муаллифнинг ўзи асарни росмана йиғлаб ёзган эдилар.

– Асардаги бир образ – умрида бирон марта йиғламаган «Шайх»нинг Она вафот этганида кўксини тирнаб дод солиши Она меҳри туфайли эди. Сўрамоқчи бўлганим: ёзувчининг Онаси – қайнонангиз қандай инсон эдилар?

– Асарда яратилган Шайх образи сал девонарок, девона бўлгандаям ақлли девона. Унга ҳамма ярим ҳазил, ярим чин қилиб гапирадиган бўлган.

Қайнонам психолог эдилар, ҳар қандай қийин вазиятдан муаммога оқилона ечим топа оладиган аёл эдилар.

У киши кичик жуссали, содда-самимий, ҳазил-мутойибани ёқтирадиган инсон эдилар. Қиссадаги «Энг оғир гуноҳ» ҳикоясидаги талқон уволига она («Нон-ку, бу, аҳмоқ! Гуноҳ бўлади-ку!») ва ота («Билиб қўй, нон кўр қилади сени!») муносабатини эсланг. Бу – қайнона-қайнотамнинг ўзига хос тарбия мактаби эди. Ҳозирги айрим ёшларни кўриб, улар ёшлигидан сабр-қаноат, шукр, андиша деган сўзлар маъносини яхши англамай улғаймаяптими, дея ўйга бораман.

Қайнонам халқ оғзаки ижодидан яхшигина хабардор бўлганлар. Ёзувчига сўз қўллаш маҳорати онасидан ўтган, бўлса ажаб эмас.

– «Қаноат» ҳикоясида ўзбек аёлининг эрига ҳурмати ўзига хос холатда мукамал очилган: уриб кўкартирилган юзини қўшни келинга ўтин тегиб кетди, деб изоҳлайди. Сизда ҳам шунга ўхшаш воқеалар бўлганми?

– Ёзувчи билан 44 йил бирга яшадик. Шу йиллар ичида бирон марта овозини баландлатмаганлар. Уларнинг назари га-

пирарди, юзларига қараб кайфиятини тушунардик. Шунга кўра муносабатда бўлардик.

– **Ёзувчининг барча асари бир хулосага олиб келади: аёл, она бахтли бўлмай туриб, она бахтли, жамият соғлом ва барқарор бўлмайди. Ёзувчининг ўзи бу фикрига қанчалар амал қилган?**

– Менга хамиша бир нисбатни берардилар: Фарзандларимнинг Онаси. Шунинг ўзи мен учун катта бахт эди. Моддий танқисликка йўл қўймасликка, тўқисликка ҳаракат қилардилар. Ҳар куни кечқурун уйни айланиб чиқиб, рўзғорда нима бор-йўқлигини кўздан кечириб, рўзғорни бутлардилар. Келинимизни кизим, деб гапирардилар. Ҳар бир масалани секин, ётиги билан тушунтирардилар.

– **“Қуз ўлим тўшагида ётган беморга ўхшайди. Оёқ остида касалманд ҳазонлар инграйди...” Ёзувчи эътирофига кўра, бу – “Тушда кечган умрлар” романининг бутун руҳиятини, ундаги одамлар қисмати ифодаловчи жумла, ички мусиқа. “Дунёнинг ишлари”нинг ички мусиқаси, сизнингча, нимада?**

– Муаллиф қиссанинг сўзбошида айтган гапларида: *“Дунёдаги ҳамма оналар фарзандига муносабат бобида бир-бириса жуда ўхшайди”*. Шунингдек, Миртемирнинг “Онагинам” шеъри ҳам киссага уйғун.

– **Кўпчиликни қизиқтирадиган савол: “Гилам пайпоқ” ҳикояси тарихи ҳақида гапириб берсангиз?**

– Уруш даври қийинчиликларини кўрган одамлармиз. Қайнатилган лавлаги ё сабзи еб катта бўлганмиз. Ўша даврда ойим ҳақиқатан оёқларини совуқ олдириб қўйганлар. Шундан кейин сал оқсоқланиб юрардилар. Ўткир ака ҳар йили Сочига бориб даволаниб келаркан, ўша ердан тўқилган гилам нусхали пайпоқлар олиб келардилар. Ойим уларнинг биттасини кийиб, янгисини таниш-биродарларга, қўшниларга мактанардилар.

– **Қиссадан олиб ташланган бирон бир ҳикоя ё эпизод борми?**

– Менимча, йўқ. Чунки Ўткир акангиз ҳар бир сўз устида роса ишлардилар, ҳар бир деталга жиддий ёндашардилар. Масалан, қиссада муҳра сўзи бор-а? Шу сўзни топиш учун биз Эски шаҳарга, фолбин лўлилар олдига борганмиз. «Фол очирадиган» бўлдим. Лўли энди «нечта дўстиму, қанча душманим» борлигини айта бошлаганда «фол очадиган тоши» бор-йўқлигини сўрадим. Тош бор экан. «Тош билан фол очинг», дедик. Олаҳуржунидан тош олиб, тагин санай бошлаган эди, Ўткир ака тошнинг оти нималигини суриштирдилар. «Фалон сўм берсанг айтаман» деди. Хуллас, пулни олгач, «бу тошне муҳра дейдилар, аков!» деди. Ёзувчининг кўнгли ёришгани юзига селгиди. Муҳра сўзини аниқлагунча анча сарсон бўлганмиз.

– **Ўткир Ҳошимов ижодининг ҳали очилмаган қирралари, сизнингча, нимада?**

– Китобхон ёзувчининг асарини биринчи марта ўқиганида қаҳрамонларнинг руҳиятини тушунади, иккинчисида мусиқа тинглайди, учинчи сафар ички руҳий оламини кашф этади.

– **Ёзувчи фарзандларига эртақ, ривоят ё афсона айтиб берганмилар? Умума, ёзувчининг ўзига хос қандай тарбия усуллари бор эди?**

– Фарзандларимиз эртақ эшитмасдан ухламасди. Ҳар куни эртақ тўқиб айтиб берардилар. Болаларимизга янги эртақ тўқишлари учун уч ё беш кун муддат ҳам берардилар. “Фахриёрнинг эртақлари”, “Муҳаммаддиёрнинг эртақлари”, “Шоҳрухнинг эртақлари”, “Ялпиз сомса”, “Чана”, “Ҳазончинак”, “Баҳодир нега аразлади?” каби эртақлари ана шу ёруғ кунларнинг меваси.

Бир куни «айтиб берган эртақларимни ёзиб қўймаган эканмиз, ҳозир битта китоб бўларди», деб колдилар. Бу менга армон бўлиб колди.

Сухбатдош: Улдона Абдурахмонова

ЎТКИР ҲОШИМОВ ЗАМОНДОШЛАРИ ХОТИРАСИДА

...Кува туманида китобхонлар билан учрашув бўлганди. Ўшанда Мушаррафхон деган қора кийинган бир аёл ўрнидан туриб Ўткирнинг олдига келди.

– Болам, мен ху анаву мактабда фаррошман. Гўдақлар ивирситган синфларни ювиб, тозалайман. Сенинг онанг Пошша опа ҳам фаррош бўлган эканлар, илоё жойлари жаннатда бўлсин. Буни мен мактаб кутубхонасидан олган мана бу китобни ўқиб билдим. У қўлида ушлаб турган «Дунёнинг ишлари» китобини кўрсатди. – Инсоннинг боши тошдан бўлар экан, бир ўғлим Афғон урушида нобуд бўлди, чидадим, чидамай иложим қанча. Кел болам, ўғлим ўрнига ўғил бўл. Ёзувчи ўғлим бор, деб юпаниб юрай... У шундай деб нимчасининг қўйнидан Марғилон нусха дўппи олиб, кўзида ёш билан, илоё бошинг омон бўлсин, деб Ўткирга кийдирди.

Саид АХМАД,

Ўзбекистон Қаҳрамони, халқ ёзувчиси

Назаримда, истеъдоднинг илоҳийлиги «Дунёнинг ишлари» қиссасида жуда аниқ кўринади – энг жўн, энг оддий ҳаёт воқеалари санъаткорлик сеҳри туфайли китобхоннинг бутун вужудини қамраб оладиган, уни ҳаяжонга солиб завқлантирадиган қудрат касб этган. Қисса китобхоннинг тафаккурига, онгигагина эмас, ҳис-туйғуларига, қалбига ҳам чуқур таъсир кўрсатгани учун узоқ вақтлар унинг энг кадрдон дўсти, ҳамрози бўлиб қолади.

Озод ШАРАФИДДИНОВ,
Ўзбекистон Қаҳрамони

Оналар ҳақида асарлар кўп яратилган, баъзан йирик-йирик асарларда она образига кенг ўрин ажратилганини биламиз. Бироқ ўзбек адабиётида бу даражада тўла ва батафсил лирик планда ёритилган дея олмаймиз. Қиссада она қиёфаси китобхон кўзи олдига ўзининг сонсиз-саноксиз жилолари билан намён бўлади. Қизиғи шундаки, ҳар бир новеллада автор она ҳақида олдинги ҳислатларини такрор қилмайдиган қандайдир янги қирраларини топиб ақс эттиради. Бунинг учун фақат она-ни севиш, уни улуғлаш нияти етмас эди, албатта. Бунинг учун адиб қиссадан ҳисса чиқара оладиган, яқин-йирик кишилар ҳатти-ҳаракатидан маъно топа олишга кодир истеъдод эгаси бўлиши керак эди.

Мағёқуб ҚЎШЖОНОВ, академик

“Дунёнинг ишлари”да ўзбекнинг муштипар, мушфиқ ва жафокаш ОНАсига тирик ҳайкал қўйилди. Унинг бирон новелласи – саҳнасини бефарқ ўқиб бўлмайди. Ёзувчи одамларни ОНАга бўлган муносабатидан келиб чиқиб қимлигини, қандай инсонлигини кўрсатади. Қиссанинг учинчи йўналишини асар қаҳрамони “мен”идаги эволюция ташкил этади. Бу “мен” дунёни асосан она тимсоли орқали идрок этиб улғаяди, неки воқеа-ҳодиса бўлса она контекстида қабул қилади ва шу контекстан келиб чиқиб уларнинг баҳосини беради...

Ўткир Ҳошимовнинг шахсини, у киши яратган асарларни халқ қалбига яқинлаштирган, чинакам маънодаги халқчиллигини – ўзига хос гуманизминини таъминлаган жозиба ҳам мана шунда деб ўйлайман.

Хуриш ДЎСТМУҲАММАД, филология фанлари доктори
Эл севган адиб (Ўткир Ҳошимовнинг замондошлар наздида.
Т.: Mumtoz so'z, 2011) китобидан олинди.